Bossche Bladen
Cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch

In dit nummer

1 ■ Ten geleide
Hulpmiddelen

2 ■ **Het uurwerk in de Sint-Jan**
Of hoe de tijd veranderde
Ed Hoffman

7 ■ **Brokstukken van een glasblazerij**
Archeologie in de Bank van Lening
Ronald van Genabeek

13 ■ **Licht en donker in Den Bosch**
Straatlantaarns, illuminaties en illusies
Ester Vink

22 ■ Moers Taal
Het bos in Den Bosch
Jos Swanenberg

24 ■ Boekbespreking
Welvaart en ongelijkheid
Sociaal-economische geschiedenis 1500-1650
Anton Schuttelaars

29 ■ **Trienentraai of Trierentray**
Kluis of toch laken ?
Marcel van der Heijden

29 ■ Berichten
Nieuws van het Stadsarchief

30 ■ bam-praat
Vaktaal
Stefan Molenaar

31 ■ Berichten
Nieuws van het Noordbrabants Museum
Nieuws van de bam
Nieuws van de Boschboom
Nieuws van het Stadsarchief

Detail van de reconstructie van het 'Oordeelspel', een ingenieus uurwerk uit 1513. Hier wordt de datum aangewezen. Zie het artikel van Ed Hoffman in deze aflevering. (Foto: jbac)

Hulpmiddelen

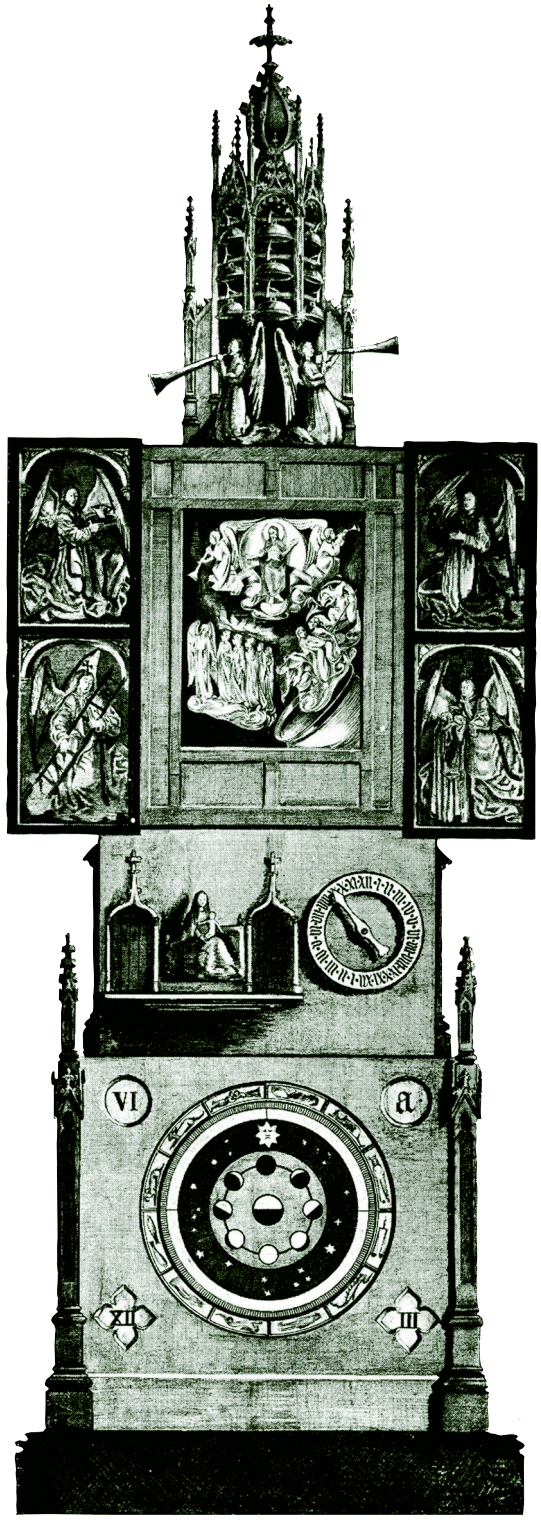
'De moderne techniek staat voor niets.' Anno 2011 is dit een geregeld terugkerend citaat om de technologische ontwikkelingen in onze dynamische maatschappij te duiden. Maar het woord 'modern' kan ook weggelaten worden: al vroeg in de geschiedenis werd het alledaagse Bossche leven beïnvloed door ontwikkelingen in de techniek. In dit nummer van *Bossche Bladen* maakt u kennis met enkele daarvan.
In de late middeleeuwen deed de mechanische klok zijn intrede, ook in Den Bosch. Niet langer bepaalde de stand van de zon de tijd, maar voortaan legde een mechanisch uurwerk de dag een dwingend ritme op. Redacteur Ed Hoffman vertelt over dit keerpunt in tijdwaarneming.
In 1685 werd het Bossche stadsleven op een andere manier ingrijpend veranderd: voor het eerst werden straatlantaarns geplaatst. In die tijd was er nog slechts hier en daar bestrating, maar lagen er op straat wel afval, mest en soms zelfs menselijke uitwerpselen. Door het ontbreken van verlichting werd een nachtelijke wandeling al snel een hachelijk avontuur, maar de straatlantaarns brachten daarin verandering. Ester Vink vertelt over lichtpuntjes in de zeventiende en achttiende eeuw.
Aan het begin van de negentiende eeuw maakte Den Bosch een belangrijke periode van industrialisering door; van meer ambachtelijke, kleinschalige productie naar grootschalige fabricage. Stadsarcheoloog Ronald van Genabeek vertelt over deze ontwikkelingen aan de hand van, letterlijk, de brokstukken van een glasblazerij.
In de loop der eeuwen heeft de techniek het leven aanzienlijk gemakkelijker gemaakt, maar menselijke hulpmiddelen blijven onmisbaar. De redactie van *Bossche Bladen* prijst zich dan ook gelukkig met de komst van Stefan Molenaar, die als Senior Adviseur Archeologie werkzaam is bij de afdeling bam van de Gemeente 's-Hertogenbosch. Onder de noemer 'bam-praat' – waarvan u in de vorige aflevering al een voorproefje zag – zal hij in ieder nummer vertellen over interessante, opvallende of intrigerende zaken die hij in zijn werk meemaakt.
U ziet het: *Bossche Bladen* is weer goed gevuld. Dus zorg voor een aangenaam sfeerlichtje, schenk een goed glas wijn in en kijk vooral niet op de klok. Het genieten volgt dan vanzelf, daar heeft u verder geen hulpmiddel bij nodig.

Joris van Dierendonck, hoofdredacteur

Het uurwerk in de Sint-Jan

of hoe de tijd veranderde

Ed Hoffman

Sinds zondag 30 mei 2010 prijkt er in het Jheronimus Bosch Art Center een tien meter hoge reconstructie van het astronomisch kunstuurwerk dat vanaf 1513 enkele eeuwen in de Sint-Jan heeft gestaan. Bij de voorbereidingen tot het ontwerpen van deze reconstructie stuitte Ed Hoffman op een aantal veranderingen in de tijd.

De elastische tijd

De dagen waren anders. Onze tijdrekening van altijd maar even lange minuten en uren vloekt met de gang van zaken in het heelal. In de veertiende eeuw ademden de uren nog elastisch. Ze krompen en zwollen met de gang der seizoenen. Tot hartje winter werden de twaalf daguren korter en korter en de uren van de nacht steeds langer. Na de zonnewende van Kerstmis werden die veranderingen in een half jaar langzaam weer teruggedraaid. De enigen die behoefte hadden aan het meten van deze rekbare tijd waren de monniken en kanunniken, die immers zevenmaal per etmaal, bijvoorbeeld op het derde, zesde en negende uur, gezamenlijk hun getijden moesten zingen vanaf het *ora matina* (de metten) tot het *completorium*

De reconstructie van het 'Oordeelspel' door Jan Mosmans in zijn boek uit 1931 'De St Janskerk te 's Hertogenbosch'. Elke reconstructie gaat uit van het torentje bovenop en van de twee openslaande luiken. Deze drie concrete resten van het oude uurwerk bevinden zich nog in het noordtransept van onze kathedraal. De reconstructie is verder gebaseerd op oude reisverhalen en op het verslag dat bij de definitieve afbraak in 1855 is opgesteld.

(de completen). Volgens de verhalen gebruikten ze, naast zonnewijzers en waterklokken, olielampen met streepjes erop en kaarsen die ze lieten opbranden. Deze laatste waren naar gelang de seizoenen verschillend van lengte. Soms moest zelfs een broeder in een hoekje van het kerkkoor monotoon een langzaam wisselend aantal psalmen prevelen.
Ook in de middeleeuwse steden leefde men nog met de elastische tijd. Wanneer de zon bijvoorbeeld in de winter om, onze tijd, half vijf onder ging, beierden de Bossche klokken het laatste uur, sloten de wachten de stadspoorten en stierven de geluiden van de dag langzaam weg: het knarsen van de karren en de sleden op de keien van de markt, het geschreeuw van de schippers op de takken van de Dieze en de herrie van de ambachten. Het gehamer van de smeden, van de messenmakers en van de steenhouwers in de loodsen rond de groeiende bouwkolos van de Sint-Jan, het getimmer van de kuipers en de schrijnwerkers. En terwijl de duisternis in een dikke deken over de stad ging liggen, schaarden de mensen zich rond hun rokerige turfvuur. Na een greep in de dikwijls beschimmelde roggebrij en een slok bierpap klom men met z'n allen, naakt maar wel met een muts op, krabbend en hoestend in de bedstee. Buiten werd de duisternis in de donkere maanden absoluut en binnen wachtte men op een bevrijdende slaap en luisterde naar de geluiden van de winternacht: een krijsende kater, een huilende uil, het klapperen van de luiken in de sponningen en het kraken van de houten huizen, het rochelen en snurken van de bedgenoten en het zuchten van het stervende vuur.

De mechanische tijd

Ergens in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw is de elastische tijd gaandeweg opzijgeschoven door de mechanische, door klokken met een zogenaamd echappement, dat ervoor zorgde dat ze tikten en wel voortdurend in het zelfde tempo. Sinds 1386 doet de oudste nog lopende klok dat in de kathedraal van Salisbury in West-Engeland. Geleidelijk kregen alle kloosters, kathedralen en kapittelkerken zo'n uurwerk. Een wijzer, die één keer per etmaal rondwandelde, wees ongeveer de tijd aan, maar het ging eerder om klok-horen dan om klok-kijken; het belangrijkste was het geklingel of gebel, dat ervoor zorgde dat de monniken en kanunniken van alle kanten in hun fladderende pijen en togen onder de gewelven door naar hun zetels in het koorgestoelte snelden.
Samen met de gewoonte die rond 1450 in Padua is ontstaan, om die altijd even lange uren voortaan vanaf het middaguur en vanaf middernacht te gaan tellen, zorgden de monotoon tikkende klokken dat het rekbare tijdsbesef verdween uit het leven, ook in de steden. De tijd, stelt Le Goff, werd profaan; de stadstoren veroverde zich een plaats naast de geestelijke tijd van de kerkklokken. Voor de invloed van

De reconstructie van het uurwerk in het Jheronimus Bosch Art Center. Beneden bevindt zich de gecompliceerde astronomische klok met het reusachtige kalenderwiel en daarboven de Driekoningenomloop rond Maria. Daar weer boven tonen de geopende luiken engelen en het eigenlijke Oordeelspel. Helemaal bovenaan heffen twee engelen hun bazuinen voor het carillon met de twaalf bellen. (Foto: JBAC)

Het eigenlijke astronomische uurwerk met daaromheen: linksboven de Zondagsletter, rechtsboven de Epacta, linksonder het Guldengetal en rechtsonder de Romeinse Indictie. Pas op: de foto is gemaakt in 2010, elk jaar zijn deze letter en getallen anders! (Foto: JBAC)

deze verandering op het denken en voelen van de mensen, te beginnen dus in de klerikale kringen, zijn jammer genoeg moeilijk bronnen te vinden. Het zal geleidelijk zijn gegaan. De stadspoorten gingen nog lang open en dicht met het verschijnen en verdwijnen van de zon en ook het ritme van de ambachten zal daar ingeworteld aan gehoorzaamd hebben.

Toen Peter Wouterszoon in 1513 zijn reusachtige astronomische kunstuurwerk in de Sint-Jan plaatste, het grootste in de Nederlanden, was de nieuwe tijd waarschijnlijk al wel ingeburgerd. De klok gaf natuurlijk de Bossche tijd aan, uitgaande van het moment dat de zon boven onze stad in het zenit stond. Het was hier dus iets later dan in Nijmegen en vroeger dan in Middelburg. Pas vanaf de negentiende eeuw, met de komst van de treinen met hun dienstregeling en spoorboekjes, ontstond er een Nederlandse tijd. Bij

de reconstructie van het astronomische uurwerk van de Sint-Jan in het Jheronimus Bosch Art Center is er begrijpelijkerwijze voor gekozen om, naast de Bossche tijd die door een stralend rondgaande zon wordt aangewezen, ook onze horlogetijd, de Midden-Europese, te tonen. Het verschil tussen die twee is in de winter iets meer dan een half uur en met de zomertijd komt daar dan nog een heel uur bij. De reconstructie is dus zowel bruikbaar als efficiënt!

Een nieuwe kalender

Maar er is nog een tweede verandering die onze aandacht vraagt. Op 24 februari 1582 besloot de Heilige Stoel zomaar tien dagen van de eeuwigheid te schrappen. Paus Gregorius XIII ordonneerde dat na donderdag 4 oktober van dat jaar direct vrijdag 15 oktober zou volgen, en zo begon onze Gregoriaanse kalender. Natuurlijk duurde het een hele tijd voor deze nieuwe tijdrekening in heel West-Europa was ingevoerd. De protestantse landen deden dat pas na veel geaarzel en gediscussieer. Gelre bijvoorbeeld in 1700, zodat het meer dan een eeuw kon gebeuren dat een in 's-Hertogenbosch verstuurde brief eerder in Nijmegen aankwam dan dat hij verzonden was! De orthodoxe christenen uit het oosten wensten natuurlijk helemaal niet aan het paapse Rome te gehoorzamen; nog in 1917 brak de Oktoberrevolutie van Lenin uit toen het bij ons al begin november was. De verloren tien dagen van het jaar 1582 manen intussen de historici tot waakzaamheid. Het is b.v. duidelijk dat Jheronimus Bosch niet op 9 augustus 2016 maar op 19 augustus van dat jaar vijf eeuwen geleden begraven is. Wanneer de hertog van Brabant en koning van Spanje Filips II – die op 21 mei 1527 geboren was – op 13 september 1598 sterft, is hij bijvoorbeeld ietsje jonger dan men onwetend zou aannemen. Het grootste gedeelte van Brabant ging overigens na 21 december 1582 naar 1 januari 1583, zodat het lijkt of Kerstmis er dat jaar bij in is geschoten! Maar 's-Hertogenbosch sprong van zondag 10 februari 1583 naar maandag 21 februari. Voor het trotse astronomische kunstuurwerk, dat sinds 1513 tien meter hoog in de Sint-Jan stond, vormde de veranderde tijdrekening natuurlijk een probleem.
Wat had Gregorius tot zijn besluit gebracht? Sinds Caesar zijn, niet geheel exacte, zogenaamde Juliaanse kalender had ingevoerd, met 365 dagen en om de vier jaar een schrikkeljaar, was er langzamerhand een gat van tenslotte tien dagen ontstaan tussen de hemelse rondgang van de zon en de aardse kalender. Dat betekende dat het fraaie liturgische kwartet van de conceptie van Jezus op de lente-equinox, de geboorte van Johannes de Doper tijdens de zomerzonnewende, zijn conceptie tijdens de najaarsequinox en Jezus' geboorte op het moment dat met de winterse zonnewende het licht en de dagen weer gingen lengen, flink verstoord was. Het betekende ook dat als men niets zou doen, Kerstmis ooit zomaar in de zomer zou gaan vallen, en het betekende vooral dat de jaarlijkse berekening van de paasdatum al volledig scheef was gaan lopen. En aan die paasdatum hing een lange reeks van andere kerkelijke feestdagen, te beginnen met de Septuagesima, de negende zondag vóór Pasen, via de Grote Vasten, Hemelvaart en Pinksteren tot en met een eventuele 26e zondag na Pasen. En natuurlijk een heel stel kermissen en jaarmarkten.

De Jacobus die Bosch schilderde op een buitenluik van zijn 'Laatste Oordeel', nu te Wenen, stond model voor deze kalenderman, die met zijn pelgrimsstaf de juiste dag aanwijst: haec est dies hodierna. (Foto: JBAC)

Nu had het Concilie van Nicea al in 325 Pasen vastgesteld op de eerste zondag na de eerste volle maan van de lente. Het was de gewoonte geworden dat de Paus met Driekoningen, op 6 januari, officieel in de Sint-Pieter de paasdatum van dat jaar bekend maakte. Maar in 1582 begon de kerkelijke lente dus inmiddels tien dagen na de lente-equinox!
Behalve door het schrappen van dat tiental fameuze dagen probeerde Gregorius de zaak ook in evenwicht te houden door te bepalen, dat van alle eeuwwendes alleen degene die door 400 gedeeld konden worden, voortaan schrikkeljaar zouden zijn.
Voor het berekenen van de paasdatum en alle liturgische feesten daaromheen bezaten de Bosschenaren, en vooral de clerici van de Sint-Jan, sinds 1513 het grote astronomische uurwerk. Als Hermans en Van Oeckelen in 1838 beschrijven wat daar dan, zeer vervallen, nog van rest, signaleren ze beneden, in de vier hoeken rond de grote jaarschijf van het calendarium met de 365 dagen: de Zondagsletter, de Epacta, het Gulden Getal en de Romeinse Indictie. Deze Indictie, die in een cyclus van vijftien jaar een fiscaaljuridische chronologie aangaf, is voor dit verhaal niet van betekenis.

De paasdatum

Met de drie andere is echter iets vreemds aan de hand. In 1513 was het sinds een drietal eeuwen gebruikelijk de paasdatum te berekenen met behulp van het Gulden Getal en de Zondagsletter. Het Gulden Getal berustte op de ervaring dat de eerste nieuwe manen binnen een cyclus van 19 jaar telkens binnen een onregelmatig schema in dezelfde volgorde op vaste data verschenen. Bij het Gulden Getal één was het op 23 januari nieuwe maan, bij twee op 12 januari en zo voort tot jaar 19 met de eerste dunne maansikkel op de vijfde. Het berekenen van de eerste volle maan van de lente was daarna kinderspel als men wist waar men in de cyclus zat.
De Zondagsletter werd bepaald door de eerste zondag van het jaar. Vanaf 1575 begon het jaar in alle Spaanse Nederlanden, en dus ook in 's-Hertogenbosch, officieel op 1 januari, maar de 365 dagen werden al langer in weken genummerd van **a** tot en met **g**, waarbij één januari **a** was en na 365 dagen 31 december dus ook **a**. Als de eerste zondag in januari nu bijvoorbeeld op de vierde viel, waren alle dagen van het jaar met de letter **d** dus zondagen. En in een schrikkeljaar na de 25e februari, die vroeger dan gewoon twee keer werd gedaan: **e**.
Met behulp van het Gulden Getal vond men de eerste volle maan na 21 maart, en de eerste dag met een **d** daarna was het dus Pasen. De meeste kanunniken van de Sint-Jan snapten dit hele systeem. Ze hadden in Leuven, Keulen of elders gestudeerd en bij de *artes liberales* in het *quadrivium* met het onderdeel *astronomia* de zogenaamde *computus*, het berekenen van Pasen, moeten oefenen.
Maar toen Gregorius in 1582 tien dagen in het niets liet verdwijnen verloor het Gulden Getal zijn waarde en berekende men de paasdatum voortaan veel eenvoudiger met de Epacta, het getal dat de ouderdom van de maan op 1 januari aangaf, het aantal dagen dus sinds de laatste nieuwe maan van het vorige jaar.
Zoals André Lehr in 1990 in zijn artikel *Het oordeelspel in de Sint-Jan* stelt, is de aanwezigheid van zowel het tot 1583 gebruikte Gulden Getal als van de sindsdien actuele Epacta vreemd! De enig mogelijke conclusie is de veronderstelling, dat het Bossche astronomische uurwerk na 1582 grondig verbouwd moet zijn. Lehr voegt daar nog de hypothese aan toe dat de twee charmante houten beelden van de – in kledij van rond 1600 gestoken – Jongeling en de Dood, nu in het Noordbrabants Museum, bij die verbouwing zullen zijn toegevoegd.
Bij het gereconstrueerde uurwerk, dat sinds een jaar in het Jheronimus Bosch Art Center staat, is er overigens voor gekozen deze twee figuren als al te speculatief te negeren. Wel zijn in de vier hoeken rond de grote jaarschijf de Zondagsletter, het Gulden Getal, de Epacta en de Romeinse Indictie geplaatst. De rekenliefhebbers kunnen zodoende makkelijk becijferen dat Pasen dit jaar op 24 april gaat vallen!

Voor dit artikel is de schrijver schatplichtig aan:

- C. Cipolla, *Clocks and Culture* (New York 1978)
- 'Eeuwig gaat voor Ogenblik', in: *Madoc, Tijdschrift over de Middeleeuwen*, jrg. 17, nr. 4
- J. Hannam, *Gods Filosofen* (Amsterdam 2010)
- A. Lehr, 'Het Oordeelspel in de Sint-Jan', in: *In Buscoducis* ('s-Gravenhage 1990)
- J. le Goff, *De cultuur van Middeleeuws Europa* (Amsterdam 1987)
- J. Mosmans, *De St Janskerk te 's Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931)
- J. Timmermans, *Astronomisch Uurwerk, Het Laatste Oordeel* ('s-Hertogenbosch 2010)
- en aan de emeritusarchivaris van ons bisdom dr. J. Peijnenburg en de heer J. Buiks van het Stadsarchief

Brokstukken van een glasblazerij

Archeologie in de Bank van Lening

Ronald van Genabeek

Ongeveer twee jaar geleden kwam bij de restauratie van de voormalige Bank van Lening in de Schilderstraat een groot aantal brokken steen tevoorschijn die de archeologen van de gemeente aanvankelijk voor een raadsel stelden. Al snel werd een link gelegd met een glasblazerij die aan het begin van de negentiende eeuw op deze plaats gevestigd was.

Afb. 1. De voormalige Bank van Lening, voorafgaand aan de laatste restauratie. In dit pand uit 1843 was de glasblazerij gevestigd. (Foto: BAM)

De vondst betrof stukken van vooral schijven en stenen van vuurvaste grof gemagerde klei met aankoeksels van een helder groen of bruinzwart glasachtig materiaal. De brokken vormden samen met schoon wit zand een ophogingslaag onder de keldervloer. Waartoe de brokken oorspronkelijk hadden behoord en hoe de stukken onder de vloer van de Bank van Lening terecht kwamen, werd pas gedurende het puzzelwerk wat duidelijker.[1]

Vroege industrie

Aan het begin van de negentiende eeuw maakte 's-Hertogenbosch, na enkele eeuwen van achteruitgang, een economische opbloei door. De aanleg van de Zuid-Willemsvaart vormde hiervoor een belangrijke impuls. Dit kanaal verbond Maastricht met 's-Hertogenbosch en werd in 1826 geopend. Binnen de vestingmuren van 's-Hertogenbosch liep het in een tot dan toe vrij leeg gebied. Na de aanleg van het kanaal ontstond hier een lint van kleine fabrieken. Eén daarvan was de glasslijperij en -blazerij van Vernert en Mirion in de Schilderstraat.
In de jaren dertig van de negentiende eeuw was de Maastrichtse ondernemer Petrus Regout in felle concurrentiestrijd verwikkeld met glasblazerijen en slijperijen in Luik.[2] De Belgische opstand maakte het moeilijk voor de Luikse industrie om producten naar de Noordelijke Nederlanden te exporteren. Om deze problemen te omzeilen besloot de Luikse fabrikant L. Vernert om zijn productie naar 's-Hertogenbosch te verplaatsen. In 1836 kreeg hij toestemming van het Bossche stadsbestuur om een

Afb. 2. Schilderij van een achttiende-eeuwse glasfabriek in het Duitse Zechlin. Geheel links tegen de muur zijn schijven te zien die mogelijk vergelijkbaar zijn met de opgegraven exemplaren. (Uit: I. Mittenzwei, 'Brandenburg-Preusen 1648-1789', Berlijn 1987, p. 380)

glasslijperij op te richten. Aanvankelijk beperkte de fabriek zich tot het slijpen van glas en kristal. Hiervoor liet hij de voorraden ruw en geslepen glas van Flemalle bij Luik naar 's-Hertogenbosch overbrengen. Regout protesteerde tevergeefs tegen deze praktijken en tot overmaat van ramp werden bij Regout vijf slijpers weggekocht.
Er zijn niet veel gegevens bewaard gebleven over de fabriek in 's-Hertogenbosch. In 1842 werd toestemming verleend om naast de slijperij ook een glasblazerij op te richten met drie ovens en een stoommachine. Tot dan toe werden in de fabriek alleen halffabrikaten uit België geslepen tot gebruiksglas. Mogelijk dat de stoommachine die in 1842 werd geïnstalleerd bij de slijperij werd gebruikt. De vermelding van drie glasovens duidt erop dat vanaf 1842 ook ruwe producten ter plaatse werden gemaakt, zodat men niet meer afhankelijk was van importen uit België. Het ging de fabriek voor de wind. In 1841, dus nog voor de oprichting van de glasblazerij, werkten er 13 personen, waaronder twee vrouwen en twee jongens tussen de 16 en 20 jaar. In 1843 waren dat er 20 en in 1848 werkten er 98 mensen, waaronder 20 kinderen. In deze periode was het de grootste werkgever van de stad. Helaas overleefde de fabriek de economische crisis van 1848 niet. Het complex werd, na enkele jaren leegstand, in 1853 aangekocht door de Godshuizen om hier een Bank van Lening te vestigen. Het volgende jaar is de voormalige glasblazerij als zodanig ingericht. Dit gebouw bestaat nog steeds en is onlangs verbouwd tot cultureel centrum (afb. 1).
Over de producten die in de loop der jaren in de fabriek gemaakt zijn weten we erg weinig. Aangezien het geproduceerde glas ook werd geslepen is duidelijk dat er in ieder geval het wat fijnere gebruiksglas werd gemaakt. Er is slechts één voorwerp bekend dat met zekerheid aan de productie van deze fabriek toegeschreven kan worden. Het gaat om een helder lampenglas met het etiket van de fabriek dat in het Noordbrabants Museum wordt bewaard.

Productieproces

De vroeg negentiende-eeuwse glasblazerij functioneerde in grote lijnen nog zoals de voorgangers uit de eeuwen daarvoor (afb. 2). De industrialisatie had nog nauwelijks invloed op het procédé. Wel werkten er veel meer mensen dan in de voorgaande eeuwen. De productie in de Bossche fabriek bestond uit helder loodglas. Als grondstof hiervoor werd, naast silicium en kalk, loodoxide als vloeimiddel gebruikt dat ervoor zorgde dat de smelttemperatuur omlaag werd gebracht. Loodglas met een zeer hoog loodgehalte wordt meestal aangeduid als kristal. Als eerste stap in het proces werden de ruwe grondstoffen gemengd en gesmolten in een zogenaamde fritoven. Het halffabrikaat werd vervolgens gemengd met gerecycled glas en gesmolten in grote smeltpotten in de eigenlijke glasoven. Glasovens waren in de negentiende eeuw vaak grote constructies. Centraal lag een verdiepte ruimte waarin continu werd gestookt. Daar naast of omheen stonden grote

smeltpotten waarin zich de gesmolten glasmassa bevond. Via openingen in de ovenwand kon met een blaaspijp een hoeveelheid glas uit de pot worden genomen. Deze glasbol werd al draaiend opgeblazen tot een glasbel die vervolgens verwerkt werd tot het gewenste product. Gedurende dit proces moest het product regelmatig opnieuw worden verhit. Wanneer men bijzondere of uniforme voorwerpen wilde vervaardigen werd gebruik gemaakt van mallen waarin de glasbel werd uitgeblazen. De producten werden tenslotte in een koeloven geplaatst om voorzichtig af te koelen.

Het onderzoek

Het pand van de voormalige Bank van Lening is voorzien van een half boven de begane grond gelegen kelder die in een groot aantal compartimenten was verdeeld. In het kader van de restauratie van het gebouw moest de kelder enkele decimeters worden uitgediept. Bij een archeologische proefsleuf in enkele van de compartimenten bleek direct onder de huidige (negentiende-eeuwse) vloer een ophogingslaag aangebracht te zijn met daarin veel brokken vuurvaste steen.[3] Omdat het niet duidelijk was waar deze stukken oorspronkelijk deel van hadden uitgemaakt, is besloten zoveel mogelijk fragmenten te verzamelen. Alleen door de stukken aan elkaar te passen zou het mogelijk kunnen zijn de oorspronkelijke vormen te reconstrueren en er dus achter te komen waarvoor deze werden gebruikt. Tijdens het archeologisch onderzoek en later tijdens de restauratie zijn uit een drietal vertrekken in de kelder brokstukken verzameld. De overige vertrekken bevatten geen ophogingslaag met vergelijkbare brokken. Uit de kelder zijn uiteindelijk enkele duizenden fragmenten verzameld die allemaal door vrijwilligers van de BAM zijn schoongemaakt en genummerd. Vervolgens is begonnen met een tijdrovend karwei om de stukken samen te voegen tot nog onbekende voorwerpen. Op dit moment is het puzzelwerk nog in volle gang maar de eerste resultaten leveren al een verrassend beeld op.
Zoals gezegd betreft het voornamelijk brokken van grof gemagerde Chamotteklei die als eigenschap heeft dat ze goed hoge temperaturen kan verdragen. Van vergelijkbare klei worden ook wel ovenstenen gemaakt. Aan veel stukken is ook te zien dat ze inderdaad aan grote hitte zijn blootgesteld. Opvallend is een grote variatie in grofheid van magering en in hardheid. Na het aan elkaar passen konden diverse typen objecten worden onderscheiden die vermoedelijk allemaal op een of andere manier in, op of bij een oven hebben gefunctioneerd.
Het merendeel van de brokken blijkt afkomstig te zijn van grote vrijwel ronde schijven met een diameter van ongeveer 53 cm en een dikte van ongeveer 4 cm. Aan één zijde zijn de schijven iets afgeplat. De schijven zijn voorzien van twee grote gaten met een diameter die varieert tussen de 7 en 23 cm (afb. 3) of van één groot gat (tussen de 25 en 35 cm) (afb. 4).

Afb. 3. Grote schijf met ingekraste 'C' en twee gaten met een diameter van 12 cm. In het midden zitten boven elkaar twee gaten waarmee de schijf uit de ovenmond kon worden genomen. (Foto: G. de Graaf, BAM)

Afb. 4. Fragment van een ringvormige schijf met de aanduiding 'K 15'. (Foto: G. de Graaf, BAM)

Afb. 5. Fragment van grote schijf met twee gaten (randen links- en rechtsonder) met een verschillende diameter en de cijfers 8 (21 cm) en 6 (17 cm). (Foto: G. de Graaf, BAM)

Afb. 6. Ovale ring die rondom bedekt is met helder loodglas. Deze ring dreef vermoedelijk in de smeltpot. (Foto: G. de Graaf, BAM)

Afb. 7. Fragment van een grote smeltpot. De onderzijde van de donkere aanslag geeft het oude glasoppervlak aan. Daaronder zijn de nog bruikbare glasresten weggekapt. (Foto: G. de Graaf, BAM)

In het laatste geval is er sprake van een soort ring. Verder hebben de schijven dicht bij de rand twee kleine gaten met een diameter van 1,5 - 2 cm. De voorkant is glad afgewerkt en hierop zijn soms cijfers en letters aangebracht die lijken te corresponderen met de diameter van het gat in de schijf. Wanneer twee gaten in één schijf een verschillende diameter hebben komen ook meerdere cijfers voor (afb. 5). De achterkant is vrij ruw en hierop is een afdruk te zien van grof houten planken, vermoedelijk van een mal waarin de schijven werden gemaakt. Op sommige schijven is, vooral op de achterkant, een aanslag aanwezig van donkerpaars of licht groen glasachtig materiaal. Soms is dit zo dik dat druppels zijn ontstaan die naar beneden zijn gevloeid. Daaraan is af te leiden dat de schijven verticaal gebruikt zijn geweest waarbij de iets afgeplatte zijde de onderkant vormde. Ook de letters en cijfers zijn zodanig aangebracht dat de afgeplatte zijde altijd beneden zit. De onderzijden van de randen van sommige gaten vertonen duidelijke slijtsporen, alsof er met een hard voorwerp overheen werd gegaan. Tenslotte zijn op de rand van veel van de schijven sporen te zien van rode leem.
Van de overige categorieën zijn kleinere aantallen gevonden en ook zijn er brokstukken aangetroffen van nog onbekende vormen. Zo zijn er delen van schijven met een komma-vorm. Helaas kon van deze categorie nog geen compleet exemplaar in elkaar worden gezet zodat we niet precies weten hoe deze eruit zagen. Daarnaast zijn er rechthoekige schijven met een afgeronde zijde. Mogelijk horen deze stukken bij de vorige categorie aangezien ze precies in de holte passen die bovenstaande schijven overlaten. Enkele dunne stukken zijn aan elkaar te passen tot ellipsvormige ringen met een grootste maat van 36 cm. Opvallend is dat veel van deze stukken rondom een laag glas bevatten (afb. 6).
Sommige brokken zijn enigszins gebogen en zijn vermoedelijk stukken van smeltpotten. Veelal gaat het om dikwandige objecten van relatief fijn gemagerde klei met een diameter van ongeveer 50 cm. Vaak is hierin nog een laag brokkelig glas aanwezig die erg lijkt op een natuursteen met kristallen. Dit is waarschijnlijk veroorzaakt door het uithakken van de overgebleven resten glas om te worden hergebruikt (afb. 7).
Andere gebogen brokken zijn van objecten met een veel kleinere diameter (binnendiameter 17 cm). Ze zijn relatief smal en diep en lijken wel wat op een buis. Een functie als smeltpot is niet geheel uitgesloten maar de stukken lijken meer op een soort schoorsteen. Dit wordt versterkt door een donkerbruine tot paarse aanslag die vaak aan de binnenzijde te zien is en sterk lijkt op neergeslagen damp (afb. 8). In de kelder zijn ook, zij het in kleinere aantallen, blokken gevonden die vermoedelijk te interpreteren zijn als bouwstenen van de oven.

Sommige van deze stukken hebben een duidelijke glasachtige aanslag. Opvallend is dat er twee soorten baksels voorkomen: grof gemagerde klei en hele fijne klei. Het fijne baksel is zeer zandig en doet qua structuur denken aan mergel. Enkele van de ovenstenen hebben een gebogen vorm wat kan duiden op een ronde of koepelvormige oven.

Interpretatie van de brokken

Bij het begin van het onderzoek was het totaal onbekend waartoe de stukken behoorden behalve dan dat ze iets met een glasblazerij te maken hadden. Gedurende het puzzelwerk konden diverse vormen worden gereconstrueerd. In de tussentijd is navraag gedaan bij specialisten op het gebied van glasproductie, maar daaruit zijn tot op heden geen goede parallellen naar boven gekomen voor het aangetroffen vondstcomplex.[4] Het blijft dus voor een groot deel gissen hoe de stukken gebruikt zijn en welke functie ze hadden. Vrijwel alle objecten zijn van vuurvaste klei en ook duidelijk aan grote hitte blootgesteld. Dit duidt erop dat ze in of aan de oven verwerkt waren. De functie van de ovenstenen en de smeltpotten is duidelijk. Wanneer we naar de aanslag op sommige stukken kijken kan een onderscheid worden gemaakt tussen duidelijk gestold glas en een laag vaak bruin of paars glasachtig materiaal dat eerder doet denken aan neergeslagen dampen. Een combinatie van beide komt ook voor. De eerste stukken zullen onder in de oven hebben gezeten, in de omgeving van de smeltpotten terwijl de stukken met de donkere aanslag op andere plaatsen binnen de oven aanwezig zijn geweest.
De grote schijven, waarvan er de meeste zijn gevonden, hadden allemaal een ongeveer gelijke buitendiameter. Gezien de aanslag en de aangebrachte letters hadden ze duidelijk een voorzijde (zichtbaar voor de glasblazer) en een achterzijde (aan de binnenkant van de oven). Het vermoeden is dat we hier te maken hebben met schijven waarmee de ovenmond gedeeltelijk kon worden afgesloten om te voorkomen dat er teveel warmteverlies optrad. Ze waren dus verticaal in de ovenwand verwerkt. Dit verklaart de aanslag op de achterzijde en de verticale glasdruppels op sommige stukken. De aanslag van rode leem kan erop duiden dat de kier tussen de opening van de ovenwand hiermee werd dichtgesmeerd.
Op een afbeelding van een eind achttiende-eeuwse glasblazerij in Duitsland (afb. 2) is mogelijk een voorraad van vergelijkbare schijven afgebeeld.
Alle schijven zijn voorzien van twee kleine gaten op gelijke afstanden. Deze hebben vermoedelijk gediend om met een soort van haak of klem de hete schijven te kunnen verwijderen. Hoe we de verschillende diameters van de grote gaten moeten verklaren blijft nog onzeker. De aangebrachte cijfers en letters corresponderen met een bepaalde diameter van het gat: '6' is 17 cm, '7' is 19 cm, '8' is 21 cm etc. Een mogelijkheid is dat de verschillende gaten dienden om de diameter van de glasbel of het halffabrikaat te standaardiseren zodat het eindproduct een uniforme grootte had. De slijtage rond de gaten aan de onderzijde van de schijven is vermoedelijk veroorzaakt door de schurende werking van de blaaspijp. De schijven konden verwisseld worden als er andere series producten gemaakt moesten worden. Uiteraard gebeurde het regelmatig dat een schijf bij dit proces sneuvelde. Ook de andere, kleinere schijven hebben mogelijk een vergelijkbare functie gehad.
Een aanwijzing voor de functie van de ellipsvormige ringen (afb. 6) is gevonden in een foto van een glasblaasoven.[5] Hierop is te zien dat in een smeltpot een soort ring drijft die verontreiniging, die boven is komen drijven, aan de kant houdt en er dus voor zorgt dat een schone glasmassa uit de pot genomen kan worden. De interpretatie van de smeltpotten is duidelijk. De brokkelige glasresten op de bodem zijn veroorzaakt door het weghakken van het nog bruikbare glas. Dit proces wordt onder meer geïllustreerd door een afbeelding van de glasproductie in de encyclopedie van Diderot (afb. 9).[6] De kleinere cilindervormige stukken kunnen zowel van een kleine smeltpot als van een soort schoorsteen zijn. Gezien de aanslag en de geringe diameter lijkt de laatste optie het meest voor de hand te liggen. Voor diverse andere stukken is tot op heden nog geen

Afb. 8. Twee buisvormige fragmenten met een bruine aanslag. Vermoedelijk betreft het een soort schoorstenen of afvoerkanalen. (Foto: G. de Graaf, BAM)

Afb. 9. Afbeelding uit de encyclopedie van Diderot uit de tweede helft van de achttiende eeuw, waarop te zien is hoe vrouwen een afgedankte smeltpot in stukken slaan en het nog bruikbare glas van de brokstukken hakken.

goede verklaring gevonden. Het puzzelwerk van de vrijwilligers bij de BAM gaat voorlopig nog door, dus wellicht komen er nog nieuwe aanwijzingen bij.

Conclusie

De resten van de glasoven dateren uit een belangrijke periode van de industriële ontwikkeling van 's-Hertogenbosch in het begin van de negentiende eeuw. In deze periode vindt de overgang plaats van de meer ambachtelijke, kleinschalige productie naar grootschalige fabricage. Er wordt daarbij veel geëxperimenteerd met nieuwe technieken, grondstoffen en hulpmiddelen. Dit gebeurde in elke fabriek op een andere wijze met het doel de concurrentie te slim af te zijn. Van deze experimenten is weinig op papier gekomen; ten eerste omdat veel technieken niet verder kwamen dan een experiment en ten tweede omdat men wilde voorkomen dat de concurrent de informatie in handen kreeg. Bovendien zijn de archieven van veel bedrijven uit deze vroege periode verloren gegaan. Ondanks het feit dat het om relatief recente geschiedenis gaat zijn we dus toch aangewezen op archeologische informatie. Op dit moment weten we niet hoe uniek deze Bossche vondsten zijn en of het hier om een lokaal experiment gaat dan wel om gebruikelijke technieken. Helaas zijn twee jaar geleden de resten van een mogelijke parallel, namelijk de fabrieken van Petrus Regout in Maastricht, zonder archeologisch onderzoek vergraven. Hopelijk dienen zich in de toekomst nog andere parallellen aan, die meer duidelijkheid kunnen geven in de interpretatie van deze bijzondere resten van de Bossche glasblazerij.

Literatuur

- C.C. Gillespie, *A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry. Manufacturing and the Technical Arts in Plates Selected from "L'Encyclopedie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers" of Denis Diderot* (New York 1987)
- E.R.A. Smits, *'s-Hertogenbosch Glasfabriek. Historisch onderzoek*, BAAC-rapport B-07.0339 ('s-Hertogenbosch 2007)
- J. Soetens, *In glas verpakt. Kunst, kitsch en koopmanschap* (Amsterdam 1999)
- K. Spijker, *Bank van Lening. Een archeologische inventarisatie*, BAAC rapport 06.113 ('s-Hertogenbosch 2007)

Noten

1 Dit artikel is een verkorte en aangepaste versie van een eerdere publicatie van de auteur: 'Brokstukken van een glasblazerij', in: *Westerheem*, jrg. 57 nr. 5 (oktober 2008) 287-293.
2 De historische gegevens zijn ontleend aan Smits 2007.
3 Spijker 2007.
4 Met dank aan mevr. K. Vanbrabant (Museum voor oude technieken, Grimbergen) en dhr. J. Soetens voor hun bruikbare informatie en tips.
5 Soetens 1999, 379.
6 Gillespie 1987, plaat 213.

Licht en donker in Den Bosch

Straatlantaarns, illuminaties en illussies

Ester Vink*

Wanneer het gaat over het fysieke milieu van stadsbewoners in het verleden denkt menigeen aan woonhuizen met hun verschillende ruimten, aan hygiëne, aan stoken, bakken en braden. Of er wordt gedacht aan rioleringen, grachten, straten, markten en poorten. Maar al te vaak wordt voorbijgegaan aan wat van een toenemend belang was voor het leven in een stad: de beschikbaarheid van kunstlicht.

In dit artikel wordt daarom de aandacht gericht op uiteenlopende aspecten van de openbare verlichting in het Den Bosch van de achttiende eeuw.[1] Het resultaat is een zwerftocht langs de Bossche lichtpunten, die uiteindelijk voert naar de plaatsing van straatlantaarns tijdens een bezoek aan de stad van de beroemde illusionist Giuseppe Pinetti, een nogal obscure vertegenwoordiger van de Verlichting.

Ontberingen op straat

Wie in het toenmalige Den Bosch 's avonds in het donker een voet buiten de deur zette, moest rekening houden met uiteenlopende fysieke ongemakken. Dit nog even afgezien van de kans op een onvrijwillige ontmoeting met gewelddadige of criminele personen die, naar blijkt uit criminele processtukken, ook in die tijd in de stad actief waren.[2] In grote delen van 's-Hertogenbosch waren de straten niet of nauwelijks geplaveid, met onaangename gevolgen bij slecht weer. Her en der lagen hopen mest en afval, waar verstrooide wandelaars in donkere nachten in verzeild raakten. En anders waren daar de riolen in de vorm van goten aan weerszijden van de straten, waar de eigenaren van deftige huizen hardstenen zerken over legden bij wijze van bruggetjes. Dit kon niet verhinderen dat ze op ongelegen momenten overliepen. Passanten

GEDACHTEN EN HEILBEDEN,

Opgedragen aan de BURGERS en INWONERS der Stad 's HERTOGENBOSCH, Provincie *Braband*, door de gezamenlijke *Lantaarn-Aanftekers* dezer Stad, bij den ingang van het jaar 1815.

De dag van 't eerfte jaar, waar leidt hij onz' gedachten!
Hoe, 't vonkje uit den asch gebragt is tot een licht,
Waar van 't getuigfchrift zij, wie had zulks durven waciten,
't Geen nu het oog aanfchouwt in 't wonder tijdsgewricht.
Gefolterd Nederland! kunt gij dit niet getuigen
Hoe wij een Volk geplukt, gekneveld en geboeid,
Als onder 't ijzeren juk, onz' fchouders moesten buigen,
Hoe welvaart bloei en trouw het land wierd uitgeroed.
Getuigt dit, ed'le Jeugd, de bloei van onze dagen,
Toen gij gerukt, gefcheurd van 't ouderlijke huis,
De wapens in de vuist der dwing'landij moest dragen,
't Geen 't wenend bloedend hart verftrekte tot een kruis.
Die geefel duurde voort, tot d'almagt op haar wenken,
Een paal en perk gebood tot hier en verder niet;
't Geen op een oogenblik dien knevelaar deed krenken,
Zoo dat men van zijn Rijk op aarde niets meer ziet.
Kom grijze Staatsman, zeg of immer onze vaderen
Tijdfchrift toonen kunnen doorweven en doorzaaid,
Van wonderen door Gods hand, gelijk aan onze bladeren,
Zoo als de Zegenvaan ons ganfche Land doorwaait.
Kan Koopman, Visfcherij, Fabrijk geen waarborg ftrekken,
Hoe dat hun bronnen gansch geftopt en opgedroogd,
Als uit den dood op nieuw hun leven zagen wekken,
Waar op een ieder een als met verwond'ring oogt.
Heb dank, o Neerlands God! de God van onze vaderen!
Die Rijks Monarchen fchonk in 't hart vereeniging,
Om aan d'Europeaan den Vrede te doen naderen
Waar door dat Holland ook haar vrijheid weer ontving.
Daar thans een Vorst regeert wiens gulden lesfen leren,
Bij d'aanfpraak tot zijn Volk, vergeef, vergeet het kwaad,
Een voorbeeld in de deugd, een van die voedfterheren,
Voor Kerk en Maatfchappij geftamd uit *Nassouws* zaad.
Met zulk een Vorst aan 't roer van Neerlands vrije Staten,
Ontvangen wij een wenk bij 't aangevangen jaar,
Dat God 't *Oranje-huis* moog nimmermeer verlaten,
Zoo klimt ons fmeekgebed voor Kerk en Burgerfchaar.
Dat Neerlands Souverein door God dit jaar bevinde
Dat Hij de Natie door zijn zachte banden wenkt;
Dat zelfs de vijand kiest het lot van zijne vrinden
Zoo dat een ieder een met achting aan hem denkt.
Dat Godsdienst, Wijsheid, Deugd, zijn leidslien mogen weze
Dat tweedragts blikfem nooit ontzenuwt zijn gezag;
Dat Edel, Rijk en Arm in zijn beftuur moog lezen,
De bloei van Kerk en Staat herleef van dag tot dag.
't Almagtig oog bewaak zijn Gemalin en Loten,
De oudfte 's Lands Vorstin zijn 't voorwerp van Gods mag
Zoo blijft 't *Oranje-huis* met zegen overgoten
Tot in de laatfte fpruit van 't jongste Nageflacht.
Dat ook ons hulde zij ontvonkt in wien wij roemen,
Als Burgervader, rijk in deugd en fchranderheid,
Wiens Loffpraak waarheid zij; als wij U Landvoogd noemen
Een eenling in uw kring, van doorzicht en beleid.
Dat ook dit jaar op U Gods rijke Zegen dalen;
Dat Achting, Burgertrouw omringt u meer en meer,
Dat Gij bereiken moogt in uw beftuur de palen,
Zoo dat het Volksgeluk moog bloeijen ter uw eer.
De Edelen van den Raat, of Magiftraats perfonen,
Of die in 't Krijgsbewind of Volksleeraars zijn,
Die wil de Hemel met een keur van Zegen kroonen,
Voor hun zij ook dit jaar een rijke Heilfontein!
Dat Koopman, Winkelier en Ambachtsman herleven!
Dat ieder in zijn kring zijn Welvaart bloeijen ziet!
Zoo wil 'God, Staat en Kerk zijn ouden Zegen geven,
Zoo als voor twintig jaar aan Neerland is gefchied.
Wij fpoeden ons ten flot, met deze Wenfch en Bede,
Dat heel het Menschdom kniel voor Jehis Zoenaltaar,
Zoo klinkt eerlang Gods Naam op aarde Heil en Vrede,
Ziet daar ons harte wensch bij d'aanvang van dit jaar.

Ter Boekdrukkerij van H. PALIER EN ZOON, Boekverkoopers op de groote Markt.

Nieuwjaarswens van de lantaarnaanstekers uit 1815. Door middel van een katrol kon de boven de straat gespannen olielantaarn naar beneden worden gehaald. (Stadsarchief, bibliotheek)

Michiel Versteegh uit Dordrecht schilderde omstreeks 1800 een gezelschap dat musiceert bij het spaarzame licht van kaarsen. De lantaarn is vermoedelijk door een van de gasten meegebracht, want ondanks de aanwezigheid van straatlantaarns bleef het raadzaam onderweg zelf verlichting mee te nemen. (Collectie Rijksmuseum Amsterdam)

en de bezitters van kelders in de buurt behoorden tot de gedupeerden. Privaten waar een hele steeg mee moest doen, stroomden eveneens regelmatig over, met als gevolg stankoverlast en gevaarlijke uitglijders in enkeldiepe drek. Leuningen en hekken raakten weg, zodat de mensen in de Binnendieze belandden. Het stadsbestuur keerde regelmatig bedragen uit aan redders die drenkelingen in het vieze water waren nagesprongen.

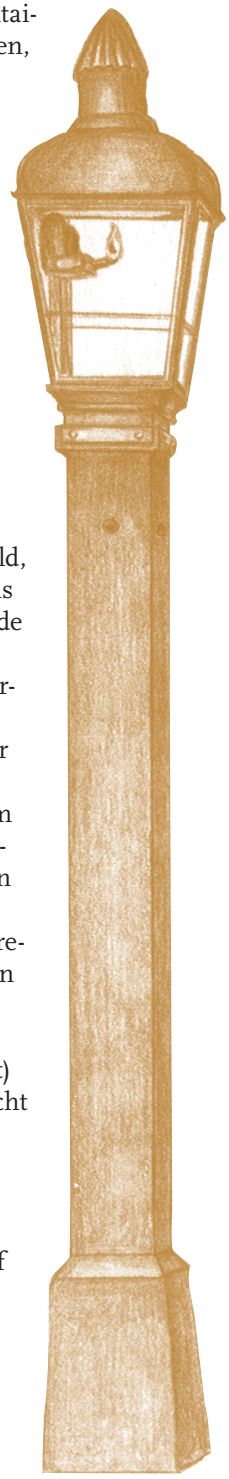
Commissie van de Beleide

Deze aspecten van de duisternis komen aan de orde in de resoluties van de *Commissie van de Beleide*, een college dat bestond uit leden van het stadsbestuur met taken die het midden hielden tussen wat in de vorige eeuw Openbare Werken heette en de Dienst Bouw- en Woningtoezicht. 'Om ongelukken te voorkomen', dat was nogal eens de beweegreden achter de resoluties van de Commissie. De resoluties dateren uit de periode van 1689 tot 1806, met een groot hiaat tussen 1769 en 1782. Ze zijn door auteur dezes geraadpleegd in opdracht van de afdeling Bouwhistorie van de BAM, omdat zij waardevolle gegevens bevatten over het bouwen en wonen in de stad in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarnaast komen onderwerpen naar voren als waterbeheersing, het onderhoud van militaire objecten, de Bossche vestingwerken, straten, kademuren, pompen en putten.[3] Aangevuld met materiaal afkomstig van de stadsrekeningen en de schepenresoluties geven de resoluties van de Commissie een gevarieerd beeld van de stad in het verleden. Situaties zoals boven beschreven liet het stadsbestuur niet voortduren; ze werden aangepakt. Niet alleen door de oorzaken weg te nemen, maar ook door het aanbrengen van straatverlichting, zodat men het gevaar tenminste kon zien in het donker.

Straatverlichting in Den Bosch

In 1685 werden in de stad honderden lantaarns geplaatst. Het stadsbestuur had 303 lantaarns in Rotterdam en Gorinchem besteld, waarvan enkele met spiegelglas. De lantaarns waren van het type dat Jan van der Heyden (de man die de brandspuit uitvond) tussen 1663 en 1669 voor de straatverlichting van Amsterdam had ontworpen. In de lantaarns waren metalen olielampen bevestigd, die een helder licht gaven. In Amsterdam werd deze straatverlichting meteen een succes, reden waarom steden als Rotterdam en Gorinchem dit voorbeeld snel volgden.[4] Den Bosch profiteerde in 1685 van de ervaringen die elders inmiddels waren opgedaan. In de bijlagen van de stadsrekening van 1684/1685 is een post opgenomen voor een vergoeding als blijk van erkentelijkheid aan de steden (dat waren niet alleen Rotterdam en Gorinchem, maar ook Utrecht) die de Bossche bestuurders hadden voorgelicht over de praktijken van het aansteken van de lantaarns.[5]

Het vullen, aansteken en onderhoud van de stedelijke lantaarns vergden namelijk een strakke organisatie en ruime financiën. Vanaf 1691 werd een heel hoofdstuk van de stadsrekeningen gewijd aan de stedelijke lantaarns.[6] Regelmatig werden lantaarns aangeschaft, gerepareerd en geschilderd. De stad betaalde een legertje werklieden die de lantaarns vulden, aanstaken en schoonmaakten. Hoe lang de lantaarns aan waren hing af van de hoeveelheid maanlicht. Zodra een gevulde maan opkwam konden de lantaarns gedoofd worden. Een 'lantaarnopziender' deelde de olie aan de vullers uit, zorgde

Tekening van de Jan van der Heyden-lantaarnpaal met olielamp, die tussen 1663 en 1669 ingang vond. Uit: Antoinet van de Linde, 'Het oude licht' (Eindhoven 1980), een van de weinige publicaties over straatverlichting.

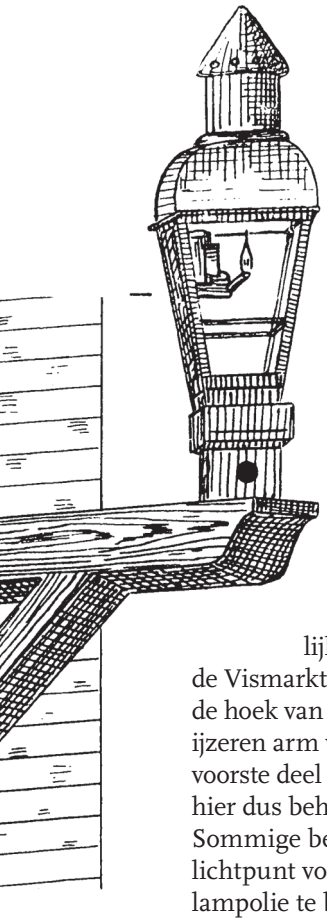
voor een voorraad ‘lemmetten’ (katoenen pitten van de olielampen) en hield een lijst bij van het aantal uren dat de lantaarns moesten branden, waarbij rekening werd gehouden met de maanstanden. De opziener noteerde uiteraard ook het olieverbruik en leidde de werkzaamheden aan de stadslantaarns in goede banen.[7] Regelmatig werden lantaarnopzieners bij de Commissie van de Beleide op het matje geroepen wanneer er problemen waren.
In elk geval in de achttiende eeuw brandden de lantaarns op een mengsel van lijn- en raapzaadolie. Wanneer één van die oliesoorten sterk in prijs steeg was daar nog wel eens wat over te doen. In het voorjaar van 1784 werd voorgesteld om de lantaarn die ‘op’ het Gouvernement was gehangen uitsluitend op lijnolie te laten branden vanwege de hoge prijs van de raapolie. Men oordeelde echter dat dit niet ging, omdat lijnolie in de zomer geen licht maar wel veel damp gaf.[8] Het aandeel lijnolie werd ’s winters vergroot om de lampolie vloeibaar te houden in de kou. Daarbij was het zaak alert te blijven op onzuivere lampolie en roetende lampen.
Elk voorjaar opnieuw werden sinds het einde van de zeventiende eeuw de stadslantaarns verzameld en afgewassen in een speciaal voor die gelegenheid in elkaar getimmerde tijdelijke loods (in dit geval een soort afdak) achter het stadhuis. Na de schoonmaakbeurt werden ze voor de zomermaanden op rekken gelegd in een grote ruimte in de achtervleugel van het stadhuis.[9] In 1754 was er nog steeds een lantaarnhuis of lantaarnmagazijn achter het stadhuis waar de stadslantaarns werden opgeslagen.
Ook de Bossche geschiedschrijver Van Heurn noemt circa 1780 dit magazijn, al was het toen niet meer zo dat de stadslantaarns ’s zomers binnen werden opgeborgen. In de instructie van de lantaarnvullers uit 1779 is geen sprake meer van het wassen van de afgenomen lantaarns; die werden ter plaatse schoongehouden.[10]
In een goed af te sluiten kelder onder het stadhuis werd sinds 1688 de olie van de stadslantaarns bewaard. De lantaarnvullers haalden hier ’s avonds hun ladders en kannen olie afkomstig uit de speciale oliebakken, waarna ze de stadslantaarns af liepen om ze te vullen. In 1790 had de Commissie van de Beleide het vermoeden dat tijdens deze procedure het een en ander achterover werd gedrukt. Er was gezien dat iedere avond tussen licht en donker een paar vullers of aanstekers van de lantaarns met kruiken en potten de stadsoliekelder in gingen en daar weer mee uit kwamen. Men liet vervolgens ‘groenroede’ (stadsbode) Berges en twee assistenten een paar avonden posten, maar die zagen niets onrechtmatigs. De vullers brachten zoals gebruikelijk na het vullen van de lantaarns hun ‘leren’ terug in de kelder en hadden bij het weggaan geen kruiken of potten bij zich.[11]

ORDRE
OP HET
BRANDEN
DER
STADS-LANTARENS.
s’HERTOGEN-BOSCH
Gedrukt by HENDRIK PALIER op de groote Markt 1745.

Een gedrukte verordening op de Bossche straatlantaarns uit 1745. Hierin is per dag precies aangegeven hoeveel maatjes en potten olie gebruikt moesten worden en hoeveel uren de lantaarns moesten branden. Van september tot april werden ze op de maandelijkse 10 tot 12 dagen met ‘lichte maan’ niet aangestoken maar moesten de glazen schoon gemaakt worden. In de zomermaanden bleef de straatverlichting helemaal uit. (Stadsarchief, collectie keuren)

Lichtpunten

De meeste lantaarns waren geplaatst in de belangrijker straten waar ze met armen aan de gevels waren bevestigd of ze stonden op lantaarnpalen. De zijstraten werden minder goed bedeeld. Een zekere juffrouw Heijder verzocht de Commissie van de Beleide in april 1783 om in de Kolperstraat waar zij zich ging vestigen en waar het volgens haar zeer duister was, tegen de aanstaande winter een lantaarn te laten plaatsen. De stad wees het verzoek van de hand.[12] Achterafstraten en -stegen kwamen er helemaal bekaaid af. Hier werd hoogstens op een gevaarlijke hoek een lantaarn gehangen. In oktober 1788 deed de heer Hoeber, die op de hoek van de Vismarkt en het Bokkumstraatje woonde (een verdwenen straatje op de plaats van de Visstraat, bij de Sint Janssingel), het verzoek om daar een lantaarn te plaatsen vanwege de vele ‘onordentlykheden’ die in

Vaak werden straatlantaarns met een houten arm verbonden aan de gevel. Hier weer het ontwerp van Jan van der Heyden uit 1663-1669. (Uit: 'Het oude licht', 1980)

het donker op deze plaats voorvielen. Jammer genoeg vermeldde hij niet wat voor onordelijkheden dat dan waren. Aangezien het steegje dichtbij de stadswal lag, ging het mogelijk om het storten van allerlei afval, beer en mest, want dat gebeurde nogal eens op de stadswallen. Men besloot uiteindelijk de lantaarn die voor het hoekhuis van de Vismarkt en de Haven stond te verplaatsen naar de hoek van het Bokkumstraatje en die op een lange ijzeren arm vast te maken, zodat in elk geval het voorste deel van het straatje verlicht werd. Het werd hier dus behelpen met de beschikbare lantaarns.[13] Sommige bewoners stelden zoveel prijs op een lichtpunt voor hun pand, dat ze bereid waren de lampolie te betalen die nodig was om de stadslantaarn te laten branden. In 1792 probeerde juffrouw Dubois, een 'school houdende', de stad in het vervolg te laten opdraaien voor het vullen van de stadslantaarn voor haar huis, met het argument dat zij de lantaarn in verband met haar school erg nodig had. Helaas voor haar ging de stad er niet op in. Wanneer ze niet langer voor de lampolie wilde betalen, zou de lantaarn worden verwijderd.[14]
In tegenstelling tot deze juffrouw Dubois was de gouverneur, de hoogste militaire functionaris van de stad, voor wie de kosten toch geen probleem hoefden te zijn, vrijgesteld van betalingen in verband met de lantaarns voor zijn residentie. Men ging zelfs nog verder: in oktober 1782 werd verordend dat de lantaarnopziener die de stadslantaarns vanwege de lichte maan niet hoefde aan te laten steken, de lantaarns op het Gouvernement zowel ten tijde van lichte als van donkere maan moest laten branden.[15] Bovendien werden de lantaarns van het Gouvernement een jaar later op stadskosten met een gouden biesje verguld.[16] Terwijl de overige lantaarns in de zomermaanden uit bleven, brandden de lantaarns die voor het Gouvernement stonden ook in deze tijd van het jaar, aldus een vermelding uit 1783.[17]

Voor verbetering vatbaar

Daarmee hoorden ze bij de representatieve lantaarns van de stad. Andere stadslantaarns van die categorie waren de lantaarns op de pui van het stadhuis, op het plein achter het stadhuis en de lantaarns bij de grote pomp op de Markt.[18] Op deze plaatsen werd nogal eens geëxperimenteerd met nieuwe modellen lantaarns die meer licht zouden geven dan de vertrouwde uitvoering. Een voortdurende bron van ergernis was namelijk het feit dat de Bossche stadslantaarns op dit vlak zo slecht presteerden. Het was op straat in Den Bosch donkerder dan in andere steden, leek het wel. Typisch een kwestie van gras dat groener was in andermans weide? Feit is dat het stadsbestuur aan het einde van de achttiende eeuw regelmatig exemplaren van elders liet komen om die in Den Bosch uit te proberen.
In het voorjaar van 1783 bracht een zekere Georg Walter Grieb, voorzien van gunstige getuigschriften van de steden Düsseldorf, Würzburg en Mainz, een bezoek aan het stadsbestuur, met het verhaal dat hij een nieuw soort 'lemmetten' kon maken, die in de lantaarns meer licht gaven dan gewone lemmetten van katoen en daarnaast olie bespaarden. De

Detail van een tekening door Jac. Everts uit 1777 van het Commandement in de Hinthamerstraat (thans Muzerije, links). Aan de gevels In den Boerenmouw zijn drie lantaarns bevestigd. (Stadsarchief, HTA)

Lithografie van het Gouvernement in de Verwersstraat, vermoedelijk vervaardigd in 1825. Boven de toegangspoort en rechts aan het koetshuis (achter de tralies) zijn olielantaarns te zien. De maker van deze prent was de Luxemburger Jacques Sturm, die toen nog geen 20 jaar oud was. De litho is gepubliceerd in deel II van 'Chateaux et Monuments des Pays-Bas' (Brussel 1827-1829). (Stadsarchief, HTA)

stad kocht 100 lemmetten van Grieb en liet hem een paar bijpassende lampen maken bij wijze van proef. Om ze te kunnen beoordelen werden enkele lantaarns met de nieuwe lemmetten op het plein (de 'plaats') achter het stadhuis geplaatst. De uitkomst was niet onverdeeld positief. Hoe ouder de lemmetten, des te minder zuinig ze werden.
In 1784 probeerde de commissie het met lantaarns uit Luik, die zeer veel licht zouden geven en daarbij iets minder zouden kosten dan de Bossche 'kandelaars'. Hier was de uitkomst dat de betere lichtopbrengst onvermijdelijk leidde tot een verhoogd oliegebruik. De twee hoogst moderne 'reverbeerre' lantaarns (d.w.z. lantaarns met reflector) uit Luik werden uitsluitend in de boven- en benedenzaal van het stadhuis opgehangen, waar zij een imposante bron van verlichting vormden. Het jaar daarop werd in Breda een lantaarn gekocht die meer licht zou geven dan het model in Den Bosch en ook nog eens goedkoper zou zijn. Naderhand werden op grotere schaal lantaarns van het Bredase model in de stad toegepast, blijkt onder meer uit vermeldingen uit 1791. De Bredase lantaarns moeten dus hun kwaliteit hebben bewezen.[19]
In 1790 werd bij de Sint-Jan een proefopstelling gemaakt met een zogenaamde dubbele lantaarn uit Nijmegen. De lantaarn werd daarbij aan een touw gehangen dat schuin voor de kerk was gespannen. Wanneer de Nijmeegse lantaarn brandde, werden een stuk of zes lantaarns in de buurt uit gelaten om het effect beter te kunnen beoordelen. Er is nog een vermelding over het juist niet ophangen van de grote Nijmeegse lantaarn, en vervolgens lezen we er niets meer over. Dit experiment was geen succes, zo lijkt het.[20]
Beter was men te spreken over twee lantaarns naar Londens model. Deze bestonden uit een glazen klok, die volgens het Londense voorbeeld werd geblazen in de Bossche glasblazerij van Vos van Avesaet, en de originele Londense blikken kappen en reflectoren.[21] Men besloot de glazen lantaarns eerst te plaatsen op de plaats achter het stadhuis, later werden ze op de pui van het stadhuis gehangen.[22]

Illuminaties

Gaf men zich al veel moeite om de duisternis op normale avonden te verdrijven, die inspanningen werden in de achttiende eeuw nog opgevoerd bij

Prentje bij de nieuwjaarswens van de Bossche 'lantaarnvulders' uit 1854. Afgebeeld is hoe ze met een bak met olie onderweg zijn naar de lantaarn die boven de pomp op de Markt hangt. Dit beeld zou snel verleden tijd zijn: omstreeks 1860 werden de Bossche olielantaarns vervangen door exemplaren die op gas brandden. (Stadsarchief, bibliotheek)

speciale gelegenheden. Daarbij had men heel andere zaken op het oog dan met de gewone straatverlichting. Er werd feest gevierd. In de jaren 1780, toen het stadhouderschap van de Oranjes op zijn laatste benen liep, werden grote bedragen uitgegeven aan deze 'illuminatiën'. Het stadhuis en de stadhuistoren werden met behulp van honderden lantaarns en duizenden waslichtjes en lampions stralend verlicht op de verjaardagen van Willem V (1748-1806) en zijn eega, en tijdens bezoeken die de stadhouder aan de stad bracht. De laatste grote festiviteiten waren in 1788 en kostten een vermogen.[23] In de Franse tijd werden deze illuminaties op bescheidener schaal voortgezet tijdens feesten rond de Vrijheidsboom. Hele hoofdstukken van de stadsrekeningen werden eraan gewijd, vele werklieden waren dagen en nachten in touw om de installaties op te zetten en een oogje in het zeil te houden in verband met brandgevaar. Als in aanmerking wordt genomen hoeveel tijd en geld de stad daarnaast nog eens kwijt was aan het uitsteken van vlaggen en het luiden van de kerkklokken op deze feestdagen, moet het voor Den Bosch een zware verplichting zijn geweest om de goede verstandhouding met de stadhouder te tonen!

Licht voor een deftig publiek

Opmerkelijk is dat de overheid in Den Bosch het een enkele keer tot haar taken rekende om tijdelijk bij te springen met het aanbrengen van verlichting. Het ging dan om lantaarns voor publiek dat in het donker bepaalde voorstellingen bijwoonde. Uiteraard betrof het hier geen uitingen van plat vermaak in obscure gelegenheden, maar toonaangevende uitvoeringen waar de stedelijke bestuurders wellicht zelf bij aanwezig waren. Achter het stadhuis bijvoorbeeld, waar in de loop van de jaren menig lantaarntype werd getest, hadden concertgangers moeite om de weg te vinden. In de woning van de conciërge van het stadhuis, in het achtergebouw, was namelijk sinds de jaren 1760 een concertkamer of muziekzaal in gebruik. Voor de bezoekers werden in 1769 op de plaats achter het stadhuis twee extra lantaarns geplaatst. In 1796 werd achter het stadhuis één lantaarn neergezet, om aan te steken ten tijde 'van 't consert 't welk tweemael sweeks op het stadhuys word gehouden'. Het onderhoud van de lantaarn kwam voor rekening van 'het consert'.[24]
Op die manier werden ook de mensen bijgelicht die in 1790 afkwamen op een wel heel speciale voorstelling in de Manege. De politierentmeester

rapporteerde tijdens de vergadering van 10 augustus 1790 aan de Commissie van de Beleide dat hij enige lantaarns had laten plaatsen in het Kruisbroedersstraatje en verder tot aan de Manege, die 's avonds rond zeven uur voor drie uur gevuld moesten worden, om ongelukken van mensen en rijtuigen door het donker zoveel mogelijk te voorkomen wanneer het 'spel van Pinetti hetgeen van de Manege vertoont werd, uijtgaat'.[25]
De Manege of Rijschool stond sinds 1788 ten westen van de voormalige Kruiskerk of Kruisbroederskerk bij het Kruisbroederskerkhof, een duistere hoek van de stad, zo blijkt uit uitlatingen in de resoluties van Beleide. Aan het begin van de twintigste eeuw werd op de plaats van deze kerk de Sint-Catharinakerk gebouwd. Het koor van deze nieuwe kerk is alles wat nog over is van de zestiende-eeuwse kloosterkerk. De Manege deed normaliter dienst als rijloods ten behoeve van de cavalerie, maar werd voor speciale gelegenheden kennelijk aangepast.
Het Kruisbroedersstraatje (er zijn eigenlijk twee Kruisbroedersstraatjes) leidde naar de Kruiskerk en het Kruisbroederskerkhof, zoals op de kadastrale minuut uit 1823 nog goed te zien is. In de jaren 1780 woedde tussen de stad en een bewoner een strijd over de vraag wie het Kruisbroedersstraatje, dat over het voormalige terrein van de Kruisbroeders liep, moest onderhouden.[26] Het straatje was alleen in het midden voorzien van een klinkerpad.[27] Nog in 1805 was het in deze buurt bepaald niet fris: men beklaagde zich toen dat het bestrate pad van de Kruiskerk naar de Manege bijna altijd morsig en drekkig was. Geen wonder, met al die paarden die naar de Manege trokken om daar te worden gedrild. De kostbare kleding van een net publiek liep hier een gerede kans besmeurd te raken.[28]

Het spel van Pinetti

En het publiek moet wel netjes geweest zijn, want Pinetti was een beroemdheid die flinke prijzen vroeg voor de toegangskaartjes van zijn voorstellingen.
De Italiaan trad in heel Europa op als goochelaar, waarbij hij pochte dat zich zelfs gekroonde hoofden onder zijn publiek bevonden. Giuseppe Pinetti was geen eenvoudige handgoochelaar met vingervlugge trucs; hij was een mechanisch goochelaar die de toeschouwers versteld deed staan van zijn ingenieuze 'experimenten', zoals hij ze noemde. Verborgen mechanieken en helpers achter het toneel en in de zaal die slingers, klepjes en touwen bedienden, waren daar niet vreemd aan.[29]
Helaas is uit de Bossche bronnen niets bekend geworden over het 'spel' dat Pinetti achter de Kruiskerk aan het publiek vertoonde. Uit een bericht in de *Groninger Courant* daarentegen krijgen we een goed beeld van de voorstellingen die in november 1790 in Groningen plaatsvonden, tweeënhalve maand na Pinetti's optreden in Den Bosch. Ook daar had Pinetti de beschikking over de Manege. Die maneges waren ruime gebouwen, waar hij het omvangrijke toneel met de talloze rekwisieten en apparaten die hij bij zich had in kwijt kon. Pinetti maakte in 1790 een tournee met zijn 'cabinet', dat naar eigen zeggen al veertien maal in 's-Gravenhage in de grote zaal van de stadhouderlijke Manege aan de 'koninklijke' hoogheden was vertoond.
In Groningen zou Pinetti volgens zijn aankondiging enige 'stukken van de Metamorphosis of Gedaante wisselingen' ten beste geven en verder nog een groot aantal vermakelijke kunsten. Zo zou hij een 'Horologie herscheppen in zoodanige Figuur als door Heeren of Dames zal worden begeert, zelfs in hunne handen', een 'expirence' die de bewondering van alle monarchen in Europa had weggedragen. Ondertussen was het allemaal vrij onschuldig wat er te zien viel. Zelfs 'Heeren Predikanten kunnen zonder eenige bedenking' het schouwspel bijwonen, benadrukte Pinetti. Ze moesten dan wel flink in de buidel tasten: plaatsen van de eerste rang kostten één gulden en tien stuivers, staanplaatsen zes stuivers. De voorstellingen begonnen, evenals in Den Bosch, 's avonds om zeven uur.

Op het Kruisbroedershof de rijschool of manege waar Pinetti optrad. Detail van (de voorloper van) het kadastrale minuutplan, 1823. Linksonder de twee Kruisbroedersstraatjes. (Stadsarchief, HTA)

Titelblad van een publicatie van Pinetti, 'Amusements Physiques' uit 1784, waarop hij zelf is afgebeeld. Giuseppe of Joseph Pinetti was de artiestennaam van de zoon van een Italiaanse herbergier. Hij vierde in de jaren 1780 en 1790 in Italië en Frankrijk triomfen als goochelaar, hoewel zijn reputatie danig werd aangetast door publicaties van Henri Decremps, die de geheimen achter zijn spectaculaire experimenten onthulde.

Het spel van Pinetti werd door de timmerman die in Den Bosch de lantaarns in het Kruisbroederstraatje neerzette, omschreven als een komedie. Op 9 augustus 1790 hadden hij en een knecht lantaarns verplaatst 'dienende voor de comedi in de menesie' en ze vervolgens naar de opslag gebracht. Volgens de rekening van een andere timmerman die ook lantaarnpalen bij de Manege had geplaatst, was deze daar de veertiende augustus actief geweest. Pas op 21 augustus werden de palen weer weggehaald. Het lijkt er dus op dat Pinetti in 1790 langer in Den Bosch is gebleven dan in Groningen, waar hij van 1 tot 6 november optrad.[30]

Verlichting

Pinetti was een illusionist, die zijn strikt geregisseerde voorstellingen bij voorkeur in theaters gaf. In Nederland slaagde hij daar blijkbaar niet helemaal in. Ondanks zijn voorliefde voor spektakel kan hij gezien worden als een kind van de Verlichting in de zin dat hij slim – en commercieel – gebruik maakte van rationeel verklaarbare natuurlijke verschijnselen, zoals magnetisme. Met zijn theatrale 'experimenten' wist hij de natuur vaak een onverklaarbare lading te geven, iets wat door vele toeschouwers griezelig gevonden werd. Lichtgelovigen beschouwden Pinetti als een tovenaar, zelf affiicheerde hij zich als 'proffesseur et démonstrateur de physique'.[31] Een onderdeel van zijn optredens was het overvloedig gebruik van licht. Bij de Groningse voorstellingen hoorden 'groot Musiek en fraaye Illuminatien met Wasch-Kaarsen'. Waarschijnlijk dienden het licht en de muziek om de aandacht geraffineerd af te leiden van het geschuifel achter de schermen, wanneer Pinetti en zijn assistenten de mechanieken voor de spektakels in stelling brachten.
Pinetti stond niet alleen in zijn hang naar fysica; aan het einde van de achttiende eeuw was dit een algemeen verschijnsel. In Den Bosch bijvoorbeeld kwamen regelmatig studieuze types bij elkaar die hun belangstelling voor de natuur deelden. Op 8 oktober 1800 kreeg een zekere Samuel Loude, burger en inwoner van Den Bosch, van de municipaliteit toestemming om in het winterseizoen één of tweemaal per week op de 'concert saal' bij de woning van de conciërge van het stadhuis natuurkundige en andere proeven te verrichten voor de liefhebbers. Tot dan toe had hij die proeven bij hem thuis gedaan, maar daar werd het te krap.[32]
Een leerling van Pinetti die eveneens in Den Bosch optrad, de heer Cornillot, beschreef zichzelf in navolging van Pinetti als 'phijsicus', zo valt te lezen in het *Dagblad der Provincie Braband* van 4 oktober 1814. Deze illusionist zou toen in de tuin van het Brabants Koffijhuis aan de Markt 'eenige nog nimmer hier vertoonde Water en Vuur werkkundige Proefen' doen. Onder andere kondigde hij aan dat hij een lichtgevende 'Ballon' tot een hoogte van bijna 3575 voeten boven de aarde zou laten opstijgen, 'verbeelende eene Comeet'.[33] Dezelfde Cornillot adverteerde in de *Arnhemsche Courant* van 17 november 1814 met 'phijsische beguichelingen' in de vorm van talloze proeven.[34] Ook hij maakte, net als zijn grote voorbeeld, tournees door Nederland.

Reflecties

En zo zijn we van het onderwerp openbare verlichting aanbeland bij personen die erop uit waren om

het beoordelingsvermogen van toeschouwers met slimme trucs te ondergraven. Hun begoochelingen zetten eerder aan tot geloof aan toverij dan dat ze de nuchterheid van de Verlichting brachten. Slechts een minderheid van de toeschouwers doorzag de kunsten. Veel mensen die na afloop van Pinetti's 'spel' de Bossche Manege verlieten, moeten behoorlijk in verwarring geweest zijn. Was Pinetti dan toch een man met bovennatuurlijke gaven, in plaats van iemand die alleen natuurkundige experimenten toonde? Misschien wel vervuld van bijgelovige gedachten sloegen ze het Kruisbroedersstraatje in, pal naast het kerkhof van de Kruisbroeders, in die gemoedstoestand geen erg opbeurende constatering. Gelukkig had het stadsbestuur goed voor ze gezorgd: onaangedaan scheen een stel Bossche straatlantaarns hen tegemoet. Houvast in het duister.

* Een interview met Ester Vink verscheen in *Bossche Bladen* 10 (2008) nr. 4.

Noten

1 Eerder verscheen van de hand van Eddy Smits, 'Drie eeuwen straatverlichting. Van olielamp tot PNEM', in: *Bossche Bladen* 1999 afl. 4 p. 143-146. Dat artikel gaat vooral in op de verlichting met gas en elektriciteit.

2 Zie het bestand *Dataschurk* van het Stadsarchief Den Bosch (GAHT).

3 GAHT, Oud Archief (OSA), Registers met resoluties van de Commissies tot de Beleiden, inv.nrs. 4398 t/m 4409. Ook na de Franse tijd bestond de Commissie nog. In ongeveer 1822 moet ze zijn opgehouden te bestaan.

4 A. v.d. Linde, *Het oude licht. Straatlantaarns en straatverlichting door de eeuwen heen* (Eindhoven 1980), 22-29.

5 GAHT, OSA 1717, Bijlage Politierekening 1684/1685. J.A. van Heurn, *Historie der stad en meyerye van 's-Hertogenbosch* III (Utrecht 1777), 287-289 vermeldt dat 450 straatlantaarns werden geplaatst, waarvan het aantal sindsdien aanmerkelijk was toegenomen. In het Bossche Stadsarchief wordt de instructie voor de Utrechtse straatverlichting van 1682-1683 bewaard, een bewijs dat men deze hier als voorbeeld gebruikt heeft. Verder zijn vanuit andere steden kostenopgaven met betrekking tot het branden van lantaarns naar Den Bosch gestuurd, ook in de achttiende eeuw nog. Zie GAHT, OSA 4533.

6 GAHT, OSA 1583, Politierekening 1691/1692.

7 Zie GAHT, Collectie keuren: de *Ordonnantiën op het nagaan, verzorgen en branden der lantaarns binnen de hoofd-stadt 's Hertogenbosch* van 18 augustus 1779 (gedrukt, 's-Hertogenbosch 1780) bijv., en documenten met betrekking tot het opstellen van een reglement voor het branden van straatlantaarns in: GAHT, OSA 4533.

8 GAHT, OSA 4406, Vergadering van 27 april, fol. 153vo en vergadering van 4 mei 1784, fol. 154.

9 Volgens een vermelding uit 1686 werden ze in een vertrek van het stadhuis opgeslagen, zie GAHT, OSA 1718, Bijlage Politierekening 1685/1686.

10 GAHT, OSA 4403, Vergadering van 7 mei 1754, fol. 46vo. J.H. van Heurn, *Beschrijving der geestelyke en wereldlyke gebouwen der stad* (handschrift, 's-Hertogenbosch, ca. 1780; origineel in Brabant-Collectie UvT, microfiches ervan aanwezig bij GAHT), deel I, Boek P, Stadhuis (aangevuld met (doorgestreepte) passages uit het *Concept* van Van Heurn, eveneens boek v), fol. 265vo, Plaats der lantaarnen. Zie de ordonnanties op het verzorgen en branden van de lantaarns uit 1779. In een oudere, helaas niet gedateerde, *Provisionele Instructie voor den opsiender Van de Lantarens te 's Bosch* (gedrukt z.d., z.p.; aanwezig in GAHT, Collectie keuren) wordt nog wel melding gemaakt van het verplaatsen van de lantaarns naar het magazijn, wassen en reinigen.

11 GAHT, OSA 4407, Vergadering van 28 december 1790 en Vergadering van 4 januari 1791.

12 GAHT, OSA 4406 fol. 50, Vergadering van 15 april 1783.

13 GAHT, OSA 4407, Vergadering van 27 oktober en van 4 november 1788.

14 GAHT, OSA 4407, Vergadering van 11 januari 1792. Volgens de instructie op het nagaan, verzorgen en branden der lantaarns (zie boven) waren er particulieren met eigen lantaarns voor hun huizen die tegen vergoeding met stadsolie werden gevuld.

15 GAHT, OSA 4406, Vergadering van 15 oktober 1782.

16 GAHT, OSA 4406, Vergadering van 11 januari 1783.

17 GAHT, OSA 4406, Vergadering van 10 juni 1783. Volgens de instructie op het nagaan, verzorgen en branden der lantaarns (zie boven) brandden de stadslantaarns rond 1779 alleen van september tot april.

18 GAHT, OSA 4409, Vergadering van 29 oktober 1804: om de pomp op de Markt heen stonden toen lantaarns met een dubbele lamp 'in reverberes'.

19 GAHT, OSA 4406, Vergadering van 4 oktober 1785, en 4407, Vergadering van 7 februari 1792. De rentmeester is geautoriseerd 25 nieuwe Bredase lantaarns te laten maken.

20 GAHT, OSA 4407, Vergadering van 5 oktober 1790, Vergadering van 30 augustus 1791.

21 De glasblazerij oftewel het Glashuijs was gevestigd in de Orthenstraat (ter hoogte van Orthenstraat 36).

22 GAHT, OSA 4407, Vergadering van 12 oktober 1790, Vergadering van 19 april 1791 en OSA 1823-2, Bijlage Politierekening 1791.

23 GAHT, OSA, 410, Register van resoluties magistraat, Vergadering van 28 juli 1788; OSA 1679, Politierekening 1788; OSA 1820-1, Bijlage Politierekening 1788.

24 GAHT, OSA 4405, Vergadering van 28 november 1769; OSA 4408, Vergadering van 8 november 1796, fol. 58vo.

25 GAHT, OSA 4407, Vergadering van 10 augustus 1790.

26 GAHT, OSA 4406, Vergaderingen van 19 maart, 7, 14 mei 1782, Vergadering van 6 mei, 4 november 1783. De zaak sleepte al sinds 1772 volgens de stukken van laatstgenoemde vergadering.

27 GAHT, OSA 4406, Vergadering van 21 september 1784.

28 GAHT, OSA 4409, Vergadering van 11 februari 1805, fol. 45.

29 J.W. Enschedé, 'Feuilleton, Mechanisch goochelen', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 november 1922. Via http://kranten.kb.nl/, de website met vier eeuwen kranten van de Koninklijke Bibliotheek.

30 GAHT, OSA 1822, Bijlage Politierekening 1790. B. Heijmans, 'Feuilleton, Een goochelaar te Groningen in 1790', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13 juli 1929, via http://kranten.kb.nl/.

31 J.W. Enschedé, 1922.

32 GAHT, OSA 902, fol. 397, 8 oktober 1800, uit de documentatie van Aart Vos.

33 Berichtje in: *Dagblad der Provincie Braband*, dinsdag 4 oktober 1814, uit de documentatie van Aart Vos.

34 *Arnhemsche Courant* van 17 november 1814, via http://kranten.kb.nl/.

Jos Swanenberg

Het bos in Den Bosch

De herkomst van geografische namen is vaak behoorlijk ondoorzichtig. Plaatsnamen als Empel, Rosmalen of Hintham bestaan niet uit woorden of woorddelen die in de hedendaagse Nederlandse taal worden gebruikt. Empel zou komen van een Oud-Germaans woord *amba*. *Amb* of *emb* betekent rondom en *aa* betekent water. De plaatsnaam Hintham is nog een raadsel. Van Rosmalen denkt men dat het bestaat uit nazaten van de Oud-Germaanse woorden *rausa*, riet, en *malho*, laaggelegen land. Rosmalen zou dus betekenen: laaggelegen land met riet. Maar er wordt ook wel eens geschreven dat *ros* in Rosmalen paard betekent, en dat de naam naar een paardenmarkt verwijst. Dat alles is onzeker, want we weten eigenlijk niet hoe een taal als het Oud-Germaans precies geklonken heeft.

Van 's-Hertogenbosch kunnen we zeggen dat de naam makkelijker te begrijpen is. 's-Hertogenbosch is 'des hertogen bosch' oftewel het bos van de hertog, de hertog van Brabant om precies te zijn. Dat bos is waarschijnlijk een jachtdomein van die hertog geweest. In de volksmond wordt onze stad gewoonlijk Den Bosch genoemd. En dat is gek, want *het* bos van de hertog is nu plots *den* bos geworden. Het woord is, om het anders te zeggen, niet onzijdig maar mannelijk en heeft daarom een ander lidwoord, met uitgangs-n die het mannelijk geslacht aangeeft, bij zich.

Nu kent het hedendaagse Nederlands beide varianten, het bos en de bos. Bos in de betekenis van geboomte, een stuk grond met bomen er op, is onzijdig en bos in de zin van een hoeveelheid haar, een bundel gras, een boeket bloemen enzovoorts is mannelijk. Alleen het eerste bos werd in de oude spelling als bosch geschreven. En dat woord is ooit mannelijk geweest en is dat zelfs in veel Brabantse en Limburgse dialecten nog steeds. Het bos is dus in het verleden den bosch geweest. Dat is de reden dat 's-Hertogenbosch in de volksmond Den Bosch werd en wordt genoemd.

'De Bossche Broek' zeggen de Bosschenaren. In het Nederlands staat 'het broek' voor drassig land. Een foto uit 1981. (Stadsarchief, negatievenarchief Farla & Van Mackelenbergh)

Met 'de K'naal' bedoelt men in Den Bosch de Zuid-Willemsvaart. De ansicht toont Sluis 0, vanaf de Anthoniebrug richting Hinthamerbrug. (Stadsarchief, HTA)

Waarom dat woord in de loop der tijden onzijdig is geworden, is niet met zekerheid te zeggen. Misschien had men behoefte aan een middel om het betekenisonderscheid tussen bosch en bos uit te drukken en is de eerste daarom onzijdig geworden. In dialecten gebeuren opmerkelijke dingen met het woordgeslacht. Niet alleen bij het woord bosch in Den Bosch vinden we een onverwacht lidwoord. Vele Brabanders hebben het over:

den blok voor het blok
den handvat voor het handvat
de bist voor het beest, en dan met name een koe
de kerkhof voor het kerkhof
de lózzie voor het horloge
de midde voor het midden
de raom voor het raam
de nest voor het nest
de schùim voor het schuim
de taaw voor het touw
de zweet voor het zweet
de zwoerd voor het zwoerd
den boek voor het boek
de kenaal voor het kanaal
den asfalt voor het asfalt
de beton voor het beton
de cemént voor het cement

En andersom zeggen ze dan weer:

het meziek voor de muziek
het mesien voor de machine
het febriek voor de fabriek
het stof voor de stof (weefsel, doek)
het mès voor de mest

Voor alle genoemde combinaties van een lidwoord met een zelfstandig naamwoord geldt overigens dat ze niet algemeen Brabants zijn; sommige hier aangehaalde voorbeelden komen in het Bosch voor, de overige zijn te vinden in andere Brabantse dialecten.

Het woordgeslacht wisselt niet alleen tussen onzijdig en mannelijk/vrouwelijk, maar woorden kunnen ook mannelijk zijn in het ene dialect en vrouwelijk in een ander dialect. Sommige Brabanders hebben het liever over *m'n fiets* (vrouwelijk) en anderen over *munne fiets* (mannelijk).
Zulke variaties komen ook in het Algemeen Nederlands veelvuldig voor, maar daar merken we minder van omdat het Nederlands niet de uitgangen bij mannelijke lidwoorden en voornaamwoorden (*den, munne*) kent. Alleen als we willen terugverwijzen, merken we die variatie: 'Een lastige vraag. Hij/zij is beantwoord'.

Welvaart en ongelijkheid

Sociaal-economische geschiedenis 1500-1650

Anton Schuttelaars

In 2010 verdedigde Jord Hanus zijn proefschrift over de sociaal-economische geschiedenis van Den Bosch in de periode 1500 tot 1650. Een van de belangrijkste conclusies uit dit onderzoek is dat de stad in het begin van de zeventiende eeuw een economische opleving doormaakte, die veel groter was dan tot nu verondersteld. Anton Schuttelaars gaat er uitgebreid op in.

Sinds jaar en dag wordt de studiezaal van het Stadsarchief geregeld bezocht door studenten van de Universiteit van Antwerpen, die voor allerlei soorten historisch onderzoek gretig gebruik maken van de rijkdom van de Bossche archivalia. Naast scripties

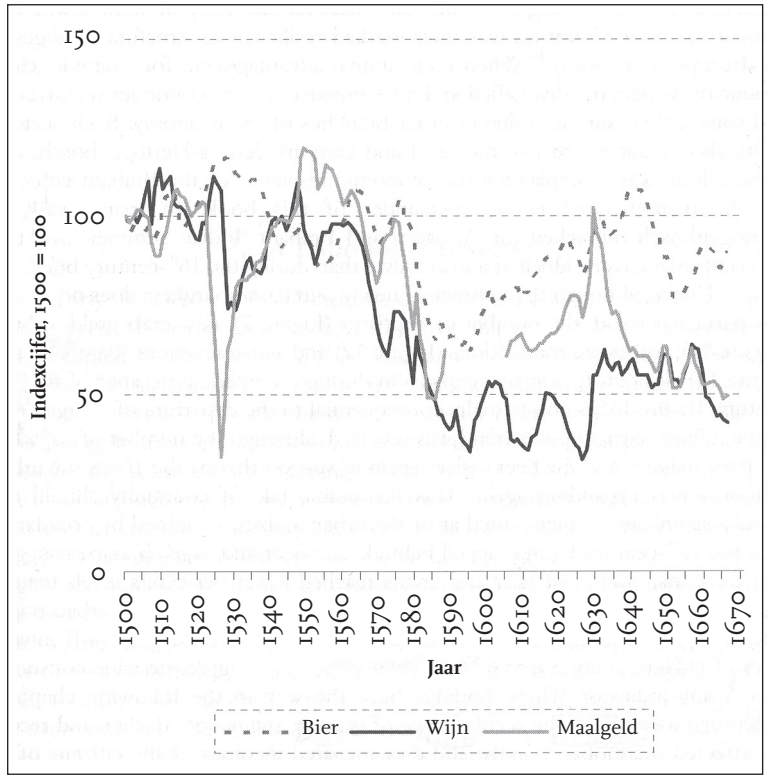
De voorstelling van 'de boerenadvocaat' is een satire op het misbruik dat werd gemaakt van goedgelovige boeren. Deze advocaat ontvangt zijn klanten in het kantoor van een belastinginner. Schilderij door een navolger van Pieter Bruegel de Oude, omstreeks 1600. (Collectie Noordbrabants Museum, bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

leverde dit – het zal de lezer niet zijn ontgaan – een aantal boeiende artikelen in de *Bossche Bladen* op. Van deze Belgische – Brabantse – historici is Jord Hanus ongetwijfeld de meest productieve en de meest volhardende. Sinds hij in 2004 op aanraden van zijn promotor Bruno Blondé een onderzoek naar de publieke kredietmarkt in Den Bosch in de eerste helft van de zestiende eeuw begon, heeft de geschiedenis van onze stad hem niet meer met rust gelaten. Mettertijd heeft hij zijn perspectief verbreed, zowel inhoudelijk – van de publieke en private kredietmarkt naar de sociaal-economische ontwikkeling van de stad – als in de tijd – van de eerste helft van de zestiende eeuw naar de 'lange zestiende eeuw', de periode 1500-1650. Dit onderzoek heeft heel wat oude 'waarheden' over het Bossche verleden omvergeworpen en tot menig nieuw inzicht geleid.

Welvaart en ongelijkheid

Aanvankelijk richtte het onderzoek van Jord Hanus zich, zoals gezegd, op de publieke en private kapitaalmarkten van 's-Hertogenbosch. Zijn bevindingen publiceerde hij in *Tussen stad en eigen gewin* uit 2007. In dat boek volgt Hanus nog de tot dan toe gangbare opvattingen over de sociaal-economische ontwikkeling van 's-Hertogenbosch in de vroegmoderne tijd. Hij moet hier toen al zijn bedenkingen bij hebben gehad. In zijn dissertatie uit 2010 neemt hij het onderwerp van de economische ontwikkeling van 's-Hertogenbosch en de sociale gevolgen daarvan voor de Bosschenaren dan ook grondig bij de horens. Op basis van een groot aantal seriële bronnen, statistische bewerkingen, economische theorieën en heel veel vooronderstellingen komt hij tot een aantal nieuwe bevindingen en een behoorlijk bijgesteld beeld van de Bossche sociaal-economische geschiedenis.
Hanus gaat uit van trends in de hedendaagse nationale en internationale geschiedschrijving die zich bezighouden met grote vraagstukken als staatsvorming en economische groei. Hij wil een vernieuwende bijdrage leveren aan deze debatten – die vaak een hoog niveau van abstractie hebben – door zich juist te concentreren op één concreet, goed gekozen voorbeeld. Daar 's-Hertogenbosch in de bewuste periode bijzonder veel relevante bronnen bezit, leent deze stad zich bij uitstek tot wat Hanus 'thick reading' noemt: het tot op het bot fileren en vanuit alle mogelijke standpunten benaderen van het bronnenmateriaal. Zoals gezegd, hij sluit nadrukkelijk aan bij internationale debatten. De dissertatie is dan ook in het Engels geschreven en draagt de titel *Affluence and inequality in the Low Countries. The city of 's-Hertogenbosch in the long sixteenth century, 1500-1650*, wat vertaald zoveel wil zeggen als:

Een van de vele figuren in het boek: grafiek van de stadsinkomsten per inwoner uit de accijnzen op bier en wijn en uit het maalgeld (belasting op het malen van graan), 1500-1670. Duidelijk zichtbaar is de terugval na ca. 1580 en het geleidelijk herstel vanaf ca. 1600. (Dissertatie p. 95; bewerking: Nika Vught)

Welvaart en ongelijkheid in de Nederlanden. 's-Hertogenbosch tijdens de lange zestiende eeuw, 1500-1650.
Hanus maakt voornamelijk gebruik van seriële bronnen die geschikt zijn om lange-termijnontwikkelingen te traceren, zoals: belastinglijsten als gemene zettingen en heffingen op huishuurwaarden, haardentellingen, verpondingsregisters, accijnzen (bier, wijn, maalgeld, versterf lateraliter, zestigste penning etc.), doopregisters, poorterboeken, lijsten van nieuwe ambachtsmeesters, renteverkopen op de publieke en private kapitaalmarkt, gegevens over prijzen en lonen etc. Sommige bronnen zijn nog niet eerder voor soortgelijk onderzoek gebruikt. Met name het gebruik van de registers van de verponding (een soort grondbelasting) uit het midden van de zeventiende eeuw maakt het mogelijk om analyses over de eeuwwisseling heen tot het midden van de zeventiende eeuw door te trekken. Daarbij dient wel aangetekend dat het gat van tachtig jaar tussen de laatste bruikbare zestiende-eeuwse belastinglijst

Voorbeeld van een welvarende Bosschenaar: Christophorus Vladeracken (1524-1601), rector van de Latijnse school alhier. De geleerde humanist maakte deel uit van de stedelijke elite. Anoniem portret. (Collectie Noordbrabants Museum)

van 1557 en het eerste verpondingsregister van 1636 wel erg groot is.
De zeer inventieve interpretatie van het bronnenmateriaal aan de hand van allerlei economische theorieën en statistische bewerkingen levert, hoewel veel van de bronnen dus al vaker zijn gebruikt, toch talrijke nieuwe inzichten op. Bijna al die bronnen dateren van na 1500. Reden voor Hanus om dat jaartal als beginpunt van zijn onderzoek te nemen. Over de periode vóór 1500 wordt helaas nauwelijks gesproken, ook niet waar het betoog daar bijna om smeekt: was bijvoorbeeld de grote economische bloei in het eerste decennium van de zestiende eeuw nu een voortzetting van een langere groeiperiode?
Her en der benadrukt Hanus dat hij noodgedwongen met hypotheses moet werken, dat dus de conclusies niet altijd even hard zijn. Voor de lezer die niet zo vertrouwd is met economische theorieën en evenmin de ingewikkelde statistische bewerkingen tot in de finesses kan volgen, dringt zich soms de gedachte op dat Hanus met evenveel gemak het tegenovergestelde met een combinatie van feiten, hypotheses, berekeningen en bewerkingen zou kunnen onderbouwen. Bij de verdediging van zijn proefschrift op 5 mei 2010 legden vakgenoten de jonge promovendus weliswaar het vuur na aan de schenen – zeker ook op een aantal methodologische punten – maar de algemene teneur was toch zeer positief, zowel wat betreft de innovatieve werkwijze als de gevonden resultaten. Daar kan ik mij in alle bescheidenheid alleen maar bij aansluiten.

Bevindingen

We laten het comparatieve element hier verder buiten beschouwing, evenals de technische en theoretische aspecten, en concentreren ons op de belangrijkste bevindingen die de dissertatie biedt over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch. In de eerste plaats richt Hanus zich op de ontwikkeling van de Bossche economie in de periode 1500-1650, door te kijken naar de bevolkingsevolutie, gegevens over consumptie en door een schatting te maken van wat hij het *Gross Urban Product* of *Bruto Stedelijk Product* noemt, zeg maar de stedelijke tegenhanger van ons Bruto Binnenlands Product.
De bevolking van de stad steeg in het begin van de zestiende eeuw sterk en stabiliseerde in de tweede helft van de jaren 1520 tot zo'n 19 à 20.000 inwoners. Het inwonertal bleef daarna betrekkelijk stabiel tot eind jaren 1560, waarna een lichte daling inzette, na 1579 gevolgd door een dramatische terugval. De laatste twee decennia van de zestiende eeuw vormden – de bestaande literatuur onderstreepte dit al – een zeer donkere periode. Het herstel dat na 1600 inzette blijkt echter veel sterker te zijn geweest dan tot nu toe werd gedacht: de bevolking groeide inclusief het omvangrijke garnizoen weer aan tot zo'n 20.000. Gedurende de zeventiende eeuw telde 's-Hertogenbosch volgens Hanus niet, zoals recent nog beweerd, 12 à 13.000 inwoners, maar nooit minder dan 15.000 inwoners, exclusief militairen. Dat neemt natuurlijk niet weg dat de Diezestad het vergeleken met de sterke bevolkingsgroei van veel Hollandse steden niet zo best deed: in 1500 nog de tweede grootste stad van de Noordelijke Nederlanden, was Den Bosch tegen 1650 naar de achttiende plaats op de ranglijst gezakt.
Voor de ontwikkeling van de stedelijke economie geldt in grote lijnen eenzelfde chronologie: een bloeiperiode in de eerste helft van de zestiende eeuw, die daarna afvlakte en in 1579 omsloeg in een 20 jaar durende periode van economische malaise, na de eeuwwisseling gevolgd door een wederopleving die veel sterker was dan tot nu toe verondersteld. De evolutie van het door Hanus berekende Bruto Stedelijk Product per hoofd van de

bevolking illustreert deze ontwikkeling: tussen 1500 en 1550 steeg dit met maar liefst 13%, maar tegen 1630 was het teruggevallen tot onder het niveau van 1500. Met andere woorden: de voor een pre-industriële samenleving relatief hoge groei hield uiteindelijk geen stand; de toename van de eerste helft van de zestiende eeuw werd na 1579 volledig weggevaagd. Dat neemt niet weg – zo concludeert Hanus – dat de stedelijke economie in de zeventiende eeuw floreerde, zij het op een lager koopkrachtniveau dan tijdens de bloeiperiode van de zestiende eeuw.

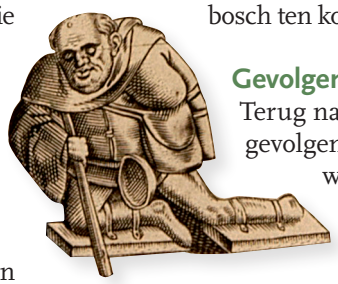
Om deze ontwikkelingen te verklaren heeft Hanus getracht de functionele verdeling van het inkomen in Den Bosch te reconstrueren, door het aandeel van inkomsten uit arbeid, ondernemerswinsten, kapitaal en land in het geschatte Bruto Stedelijk Product te bepalen. Het blijkt dat waar tijdens de vroeg-zestiende-eeuwse expansie ondernemerswinsten de inkomsten uit arbeid in grote mate overtroffen, beide factoren rond 1630 nagenoeg dezelfde bijdrage aan het Bruto Stedelijk Product leverden en dat tegelijkertijd het aandeel van kapitaalinkomsten uit investeringen in renten, land en onroerend goed fors was toegenomen.

Met andere woorden: de Bossche economie 'traditionaliseerde' aanmerkelijk vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw en verloor aansluiting bij economische ontwikkelingen die in vooral de Hollandse steden wel doorzetten. Deze evolutie vinden we weerspiegeld in de ontwikkeling van de beroepsstructuur: de complexe stedelijke economie van de eerste helft van de zestiende eeuw was in de eerste helft van de zeventiende eeuw veel overzichtelijker geworden. In het begin van de zestiende eeuw zorgden de stedelijke exportindustrieën (met name diverse vormen van textielindustrie, messen- en speldenproductie) voor belangrijke arbeidsmogelijkheden en ondernemerswinsten. Daarna liep die exportindustrie echter dermate drastisch terug, dat de stad in de zeventiende eeuw geen enkele vorm van grootschalige nijverheid voor exportdoeleinden meer kende. Deze constatering is in het verleden vaker gedaan en leidde dan steevast tot een somber beeld van de Bossche economie in de zeventiende eeuw. Hanus stelt echter dat de andere twee pijlers van de Bossche economie, enerzijds de transito-functie binnen de handelsnetwerken van de Nederlanden en het Rijnland en anderzijds de rol van de stad als centrale plaats voor de Meierij, voor de nodige continuïteit hebben gezorgd. De basis voor de stedelijke stabiliteit kwam steeds meer te liggen bij de productie voor en de bevoorrading van de lokale en regionale markt, getuige bijvoorbeeld ook de aanzienlijke groei van het aantal detailhandelaars en winkeliers in Den Bosch in de loop van de lange zestiende eeuw.

Nu het woord Meierij is gevallen moet worden opgemerkt dat de rol van het omliggende platteland in het boek nauwelijks aan de orde komt. Toch was de interactie tussen stad en platteland zeer intensief. Bosschenaren bezaten veel onroerend goed op het platteland en hadden er veel kapitaal uitstaan. En ook omgekeerd zal dat – zij het in mindere mate? – het geval zijn geweest. Bovendien is bekend dat 's-Hertogenbosch zich zeker in de zeventiende eeuw 'imperialistisch' gedroeg tegenover haar Meierij en steeds de financiële lasten vanuit Brussel en later Den Haag zoveel mogelijk op het platteland wist af te wentelen. De vraag is dan ook in hoeverre de relatieve welvaart van de stad 's-Hertogenbosch ten koste van het omliggende gebied is gegaan.

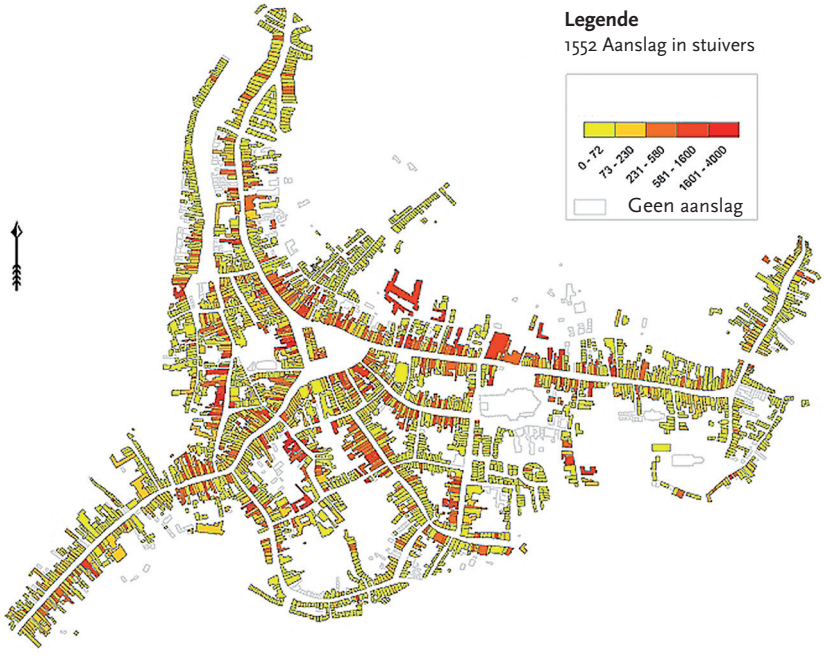

Gevolgen

Terug naar Den Bosch. Wat waren de sociale gevolgen van de geschetste economische ontwikkeling? Ook hier komt Hanus tot verrassende conclusies. Hij stelt vast dat in weerwil van sterk dalende reële lonen en ondanks processen van polarisatie en proletarisering in met name de bloeiende textielnijverheden, de inkomens in de eerste helft van de zestiende eeuw op vrijwel alle niveaus stegen. De inkomensongelijkheid

Jheronimus Bosch heeft ongetwijfeld veel arme stadsgenoten gezien. Details van zestiende-eeuwse prenten van fantasievolle kreupelen en bedelaars, gebaseerd op studies van Jheronimus Bosch. Het originele onderschrift maant dat niet elke bedelaar ook een kreupele was: '[...] Die om een vette proue (uitkering), den rechten ghanck mijden'. (Collectie Noordbrabants Museum)

In het kader van zijn studie heeft Jord Hanus een zogenaamd Geographical Information System (GIS) opgezet. Op basis van de oudste kadasterkaart uit 1823 tekende hij een kaart van de bebouwing van de vroegmoderne stad. Aan deze kaart koppelde hij vervolgens zoveel mogelijk gegevens uit allerlei belastinglijsten. In het hier getoonde voorbeeld heeft hij de woningen van de personen genoemd in de 'algemene zetting' (inkomstenbelasting) van 1552 proberen te situeren. Met de bij de namen vermelde belastingaanslag ontstaat zo een beeld van de verdeling van rijkdom en armoede in de stad (hier: hoe roder hoe rijker). (Niet opgenomen in de dissertatie, zie werkdocumenten op www.ua.ac.be/main.aspx?c=jord.hanus; bewerking: Nika grafische vormgeving, Vught)

bleef tijdens die periode nagenoeg gelijk en nam daarna tijdens de zeventiende eeuw zelfs geleidelijk af, waarschijnlijk door de traditionalisering van de stedelijke economie.
Met een mooie analyse van belastinggegevens weet Hanus informatie boven tafel te krijgen over de inkomensmobiliteit op korte termijn, die zeer groot bleek te zijn. Met name in de eerste decennia van de zestiende eeuw was die mobiliteit omhoog gericht. Later namen de mogelijkheden op snelle inkomenswinsten af, hetgeen inderdaad te verwachten is bij een 'traditionaliserende' economie. Met andere woorden: economische groei bood duidelijk grotere kansen tot opwaartse inkomensmobiliteit. In de hele periode 1500-1650 verdiende ten minste 40% van de stedelijke bevolking meer dan het dubbele van wat nodig was om een gezin van vier te onderhouden. Deze inkomensniveaus waren bovendien door de tijd heen betrekkelijk stabiel. Het lijkt er zelfs op dat in deze periode het vooral de lagere inkomensgroepen waren die erin slaagden hun inkomsten te verhogen.

Soms trekt Hanus mijns inziens iets te snel te grote conclusies. Zo blijkt bijvoorbeeld dat hij 40% van alle belastingbetalers in de *gemene zetting* (algemene heffing op de inkomens) van 1502 niet kan terugvinden in de zetting van 1507 (p. 240). Hij benadrukt weliswaar dat identificatie van personen in dit soort bronnen een bekend probleem is, maar stelt dan uiteindelijk toch dat per jaar 400 tot 500 huishoudens uit de belastinglijsten verdwenen, en dat er evenveel nieuwe bijkwamen. Deze verschuivingen schrijft hij voor een belangrijk deel toe aan massale migratiestromen en veel tijdelijke migratie. Ik vermoed eerder dat dit hoge aantal vooral te verklaren is door de genoemde identificatieproblemen en dat door koppeling van andere kwalitatieve gegevens aan die lijsten het identificatiepercentage nog aanzienlijk zal toenemen. Het op die manier 'verrijken' van deze bronnen zou de betrouwbaarheid van Hanus' bevindingen zonder twijfel kunnen vergroten.
De conclusie moge inmiddels duidelijk zijn: het beeld van de ontwikkeling van de Bossche economie met name vanaf het derde kwart van de zestiende eeuw verdient volgens Hanus bijstelling. Tegenover het negatieve beeld in de historiografie stelt hij dat 's-Hertogenbosch in de periode 1500-1650 bovenal een welvarende stedelijke economie was. Hoewel een minderheid van de bevolking onder de armoedegrens leefde, kende een grote meerderheid van de bevolking relatieve voorspoed en een naar pre-industriële normen hoge levensstandaard.

Besluit

Jord Hanus heeft met zijn proefschrift een belangrijke bijdrage geleverd aan onze kennis van de Bossche sociaal-economische geschiedenis in de vroegmoderne periode. Zijn innovatieve werkwijze heeft een aantal nieuwe inzichten opgeleverd die ons nopen ons beeld van 's-Hertogenbosch in die tijd in positieve zin bij te stellen.
Hanus is druk bezig met het voorbereiden van een herziene – opnieuw Engelstalige – versie van zijn proefschrift, die over enige tijd als handelseditie zal verschijnen. Wellicht dat hij in de verdere toekomst voor liefhebbers van de Bossche geschiedenis zijn bevindingen nog eens in zijn moederstaal zal publiceren? Voor wie zolang niet kan wachten: een exemplaar van de dissertatie is in te zien op het Stadsarchief.

Jord Hanus, *Affluence and inequality in the Low Countries. The city of 's-Hertogenbosch in the long sixteenth century, 1500-1650* (dissertatie Universiteit van Antwerpen 2010). Een uitgebreidere versie van deze recensie is beschikbaar op *www.bosschebladen.nl*.

Trienentraai of Trierentray

Kluis of toch laken?

Marcel van der Heijden

In de voorbije jaren verschenen er in de *Bossche Bladen* vijfentwintig stukjes van mijn hand over Bossche straatnamen. Nadat ik de Triniteitstraat had besproken, kreeg ik daar zo veel en zo serieus commentaar op dat ik er nog een keer op terug moest komen.[1] Echter, alles bijeengenomen had ik me erbij neer te leggen dat ik geen verklaring kon vinden die zeker was, of zelfs maar waarschijnlijk of plausibel. Zes jaar later heeft zich wéér een speurder door deze intrigerende straatnaam laten verleiden.[2] En weer kan ik niet nalaten mijn, intussen wat verroeste, pen op te nemen om hierop te reageren.
Ik heb bewondering voor de vindingrijkheid waarmee Jan Kwantes zijn zoektocht heeft uitgezet en uitgevoerd. Maar heeft hij de oplossing van het grote geheim weten te vinden?
Als ik het goed zie, berust zijn artikel op zeven stellingen, en wel de volgende. Het woord 'trienentraai' is primair, 'triniteit' is een ambtelijke verlatijnsing daarvan; de straat ontleent haar naam aan een gebouw; het woord 'trienentraai' is samengesteld uit de woorden 'trienen' en 'traai'; het eerste lid, 'trienen', is hier een vorm van de vrouwennaam Catharina; het woord 'traai' komt van een Frans woord voor tralie; een trienentraai is (dus) een plaats waar een kluizenaar of kluizenares verblijft; het door een pijl op de plattegrond van Braun en Hogenberg aangewezen huis is zo'n trienentraai geweest.
Voor elk van die stellingen is wel iets te zeggen, maar het blijven stellingen, of liever: hypotheses. De hier gegeven verklaring van de straatnaam Triniteitstraat is even zwak als de zwakste van de zeven hypotheses. De straat heeft haar geheim niet prijsgegeven.
Ik zou ook liever de weg voor een verklaring open willen houden die misschien gelegen is in het woord 'trierentray', in de archiefvondst die in mijn eerstgenoemde stuk afgebeeld is: 'groene wullen of trierentray' als scheepslading. Het zou kunnen wijzen op een verband met de lakenbereiding. Maar voorlopig (?) is dit nog een hypothese.

Noten

1 Zie jaargang 6 (2004) nr. 1, respectievelijk nr. 4. Zie ook aldaar p. 57.
2 Jan Kwantes, *Van vrome kluizenares tot 'oude taart'. Op zoek naar de Trienentraai,* in jaargang 12 (2010) nr. 3, 95-99.

Berichten

Nieuws van het Stadsarchief

Wedstrijd familieverhalen

In het kader van het stamboomproject *Van wie bende gij d'r ene?* organiseren Stadsarchief en Bibliotheek een familieverhalenwedstrijd. De opdracht daarvoor is: 'schrijf een familieverhaal waarin de (lokale) geschiedenis een rol speelt in maximaal 1000 woorden'.
De verhalen worden beoordeeld door een deskundige jury, bestaande uit Tineke Hendriks (schrijfster/trainster 'verhalen schrijven', namens de Bibliotheek), Rolf Hage (stadsarchivaris) en Eric Alink (stadschroniqueur). Aan de wedstrijd zijn drie prijzen verbonden ter waarde van 150, 100 en 50 euro. Inzenders stemmen ermee in dat hun verhaal gepubliceerd kan worden. Over de uitslag kan niet worden gecorrespondeerd. Op maandagavond 16 mei zullen de winnaars tijdens een gevarieerde slotavond van het project worden bekendgemaakt. U kunt uw bijdrage inzenden vóór 18 april 2011 via *stadsarchief@s-hertogenbosch.nl* met als onderwerpsaanduiding: 'Verhalenwedstrijd'.

Schrijvende leerlingen van de Openbare Lagere School aan de Wolvenhoek in 1925. (Foto: Stadsarchief, HTA, geschenk A. v. Amelsvoort)

Stefan Molenaar

Vaktaal

Op de ezelsrug van een beer rust soms een monnik.
Deze zin treffen we niet aan in een religieus handboek of een bundel met volkswijsheden, maar in het boek *Terminologie Verdedigingswerken, inrichting, aanval en verdediging.*
Het boek biedt een prachtig kijkje in het wonderlijke jargon van de vestingwerken. Zo komen we een kat, een stekelvarken, een schildpad en een egel tegen. Maar ook meer exotische dieren passeren, zoals de plofduiker, het rolpaard, de trijbok en de veldslang.
Sommige termen doen ronduit sprookjesachtig aan. Wat dacht u bijvoorbeeld van: ravelijn, rondeel, redoute, barbacane en courtine; beslist geen woorden die u met dreigende oorlogstaal associeert. Een pikant detail is dat een saillant eigenlijk een uitspringende punt van een bastion of ander vestingwerk is. Er zijn ook termen waarvan u, zelfs na herhaaldelijk lezen, niet weet waar de klemtoon ligt, laat staan wat de betekenis is: kazemataffuit, walgeweer, kanonkelder, berennen, sapperen en staketsel. Of wat dacht u van termen die gewild en ongewild de fantasie prikkelen, zoals pekneus, aardrol, hangboezem, scheurbroek en ontlastingsboog? Wie bij de term agger denkt aan Daniel Agger, de centrale verdediger van het Deense voetbalelftal, toont zich een slecht bondscoach, want in de wereld van oorlog en vestingwerken vinden we een agger niet in de verdediging maar juist in de aanval. Als liefhebber van seizoensgroenten kunt u zich wellicht iets voorstellen bij een aspergeversperring, al zult u moeite hebben met het idee dat het vooral bedoeld is om zaken buiten te houden. Zodra u de term ernstvuurwerk tegenkomt zult u snappen dat het menens is, maar bij een fladdermijn, zinkschip en kunstklip zult u de wenkbrauwen fronsen.
Niet alleen bij vestingwerken wordt een bijzondere taal gesproken. De bouwhistorici, die bij de gemeente 's-Hertogenbosch werken, komen in monumentale panden regelmatig een varken tegen tussen twee muurlagen of treffen een kalf aan boven de voordeur. Voor een bouwhistoricus is een strijkbalk heel wat anders dan een strijkplank en zijn 'kruisverband' en 'spreidsel' geen medische termen. Een kloostermop in Vlaams verband is geen slechte grap over Belgische zusters maar een aanwijzing voor een oude muur. Woont of werkt u in de historische binnenstad? Dan loont het de moeite om zich eens te verdiepen in de vaktaal die wordt gesproken door de bouwhistorici. U bent namelijk omringd door vele honderden monumenten en vele honderden meters vestingmuur met poorten, torens, bastions, rondelen en forten. Bouwhistorische informatie vinden we terug achter dikke lagen behang en pleister, in woonkamers, slaapkamers, zolders, kelders, toiletten en onder vloeren en dakpannen. Dagelijks is een enthousiaste groep professionele bouwhistorici en vrijwilligers bezig om al deze zaken te onderzoeken, te documenteren en te publiceren. Dankzij dit werk is de stad 's-Hertogenbosch één van de best onderzochte steden van Nederland. Kortom, de Bossche bouwhistoricus spreekt misschien lastige vaktaal maar levert wel vakwerk.

Met een ontlastingsboog de beerput in...! Het is net even anders dan je denkt: de gemetselde boog die de erboven staande muur 'ontlastte', is bij de afbraak in de beerput gevallen. (Foto: BAM, opgraving In den Boerenmouw, 1990)

Meer weten? Zie de website van de BAM (op www.s-hertogenbosch.nl, kies Stad en wijken en vervolgens Monumenten.

Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging. Onder redactie van P.J.M. Kamps, P.C. van Kerkum en J. de Zee. Stichting Menno van Coehoorn (Utrecht 1999).

Nieuws van het Noordbrabants Museum

Een schat uit Bossche bodem

Tijdens het museumweekend op 2 en 3 april presenteert het Noordbrabants Museum een spectaculaire bodemvondst die al in 1998 werd gedaan door archeologen van de BAM. Destijds werd bij opgravingen Achter het Verguld Harnas een omvangrijke muntschat aangetroffen in een kannetje. De munten

Kan met muntenkluit voorafgaand aan de conserverende behandeling. (Foto: BAM)

waren door corrosie samengeklonterd tot een grote kluit, die tijdens een tijdrovende reiniging en restauratie munt voor munt ontmanteld werd. Er is met recht sprake van een schat, want in totaal bevonden zich 2119 zilveren munten in de kan!
Voor een archeoloog is een muntschat een topvondst. Hij is zeldzaam, mooi, waardevol en wetenschappelijk interessant. Een muntschat verraadt bijvoorbeeld hoe intensief de muntcirculatie in specifieke periodes was. Onderzoekers hebben alle munten gedetermineerd en concluderen dat hij in 1304 (of kort daarna) is verborgen. Misschien heeft de eigenaar zijn 'appeltje voor de dorst' wel begraven tijdens het oproer van 1306? Dergelijke suggesties maken muntschatten nog interessanter, want ondanks alles wat uit onderzoek blijkt, blijft er nog genoeg over voor de verbeelding.
De presentatie in het Noordbrabants Museum toont een representatief deel van de muntschat voor het eerst aan publiek. De schat is te zien vanaf het museumweekend tot en met 15 mei 2011. Het Noordbrabants Museum sluit dan zijn deuren voor een grootscheepse verbouwing, om eind 2012 – samen met het SM's – het grootste museumcomplex van Zuid-Nederland te vormen: het Museumkwartier.
Het jarenlange onderzoek naar de Bossche muntschat is gebundeld in de BAM-publicatie *Van Penningen en Groten. De muntschat Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch,* die op 27 april verschijnt onder redactie van Hans Janssen en Johan Treling. Hierin zijn de achtergronden van de vondst en een beschrijving van alle munten opgenomen. Deze publicatie is verkrijgbaar in de museumwinkel.

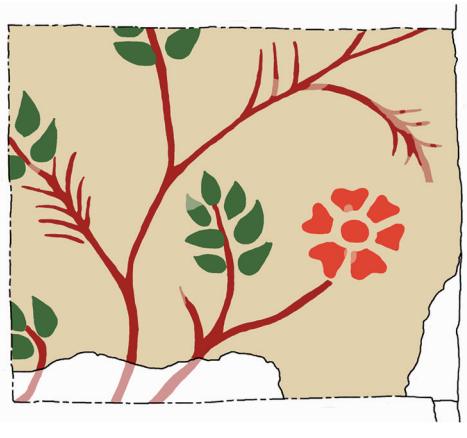
Nieuws van de BAM

Muurschilderingen in de Visstraat

Ronald Glaudemans

Bij een verbouwing van de kledingzaak in het markante pandje Visstraat 6 kwamen in 2010 geheel onverwacht twee bijzondere resten van muurschilderingen aan het licht. Het smalle huis, dat een pilastergevel uit 1661 heeft, leek gezien de aangetroffen balklagen ook achter de gevel uit de zeventiende eeuw te dateren. Tijdens de verbouwing echter, bleken de muren van het achterhuis aanzienlijk ouder te zijn. Op de wanden van het achterhuis werden op de verdieping schilderingen aangetroffen die uit de late vijftiende of vroege zestiende eeuw stammen. Tijdens de verbouwing kon, in de vorm van een noodonderzoek, een klein stukje (circa 35 x 40 cm.) van een wandvullende schildering worden blootgelegd (afb. 1, links). De bijzondere wandafwerking

Afb. 1. Het vrij gelegde deel van een wandbedekkende schildering in Visstraat 6 (Foto: BAM); rechts: reconstructie van het vrij gelegde deel (Tekening: BAM, R. Glaudemans).

Afb. 2. Links de reconstructietekening, die de vervaagde en fragmentarische schildering weer enige samenhang geeft. De mogelijke omtrek van de figuur is door middel van een grijs silhouet aangeduid (Tekening: BAM, R. Glaudemans). Rechts de schildering tijdens het noodonderzoek, waarbij enkele stukken werden blootgelegd door BAM-medewerkster Joke de Ridder.(Foto: BAM)

verdween kort daarna weer achter een betimmering.
De schildering bestond uit fijn gedetailleerde rode vertakkingen met kleine zijtakken en groene blaadjes. In het onderzochte stukje was een enkele rode bloem zichtbaar. Deze was met behulp van sjablonen geschilderd, wat doet vermoeden dat er vele van deze bloemen op de muur moeten zijn aangebracht, mogelijk in verschillende kleuren. Gesjabloneerde bloemen zijn in 's-Hertogenbosch meerdere keren in vijftiende- en zestiende-eeuwse muurschilderingen aangetroffen. Het vrij gelegde deel was sterk verbleekt, maar de reconstructie geeft een goed beeld van de oorspronkelijke opzet die vermoedelijk, als ware het een geschilderd behang, van de vloer tot aan het plafond heeft doorgelopen (afb. 1, rechts).

In dezelfde ruimte was de haaks op deze wand staande brandmuur ook beschilderd. Deze dwarsmuur was echter meerdere malen – ook heel recent tijdens deze verbouwing – doorbroken, waardoor er nog maar fragmenten van de oorspronkelijke muur over waren gebleven. Op één van deze muurfragmenten, juist tussen twee recent aangebrachte openingen, werd een ongeveer 80 cm hoge figuur ontdekt, of althans de resten ervan. Hoewel zeer fragmentarisch bewaard, is de schildering bijzonder interessant te noemen. Door middel van een reconstructie is de samenhang van de schildering inzichtelijk gemaakt (afb. 2, links).
De geschilderde figuur – mannelijk of vrouwelijk is niet zichtbaar – draagt een lange rode mantel, die lijkt te zijn afgezet met hermelijnen stroken, boven een beigegrijs onderkleed. Van het gezicht is helaas niets bewaard gebleven, maar wel van een deel van een achter het hoofd geschilderde nimbus. We kunnen er daarom vanuit gaan dat de schildering een heilige voorstelde. Bijzonder is dat beide handen met attributen wel bewaard zijn gebleven. In de rechterhand houdt de figuur een ronde schijf voor het hart. Mogelijk is hier een hostie mee bedoeld. In de andere hand omklemt hij of zij een zak, waarin vermoedelijk een rechthoekig voorwerp verborgen blijft. Uit schaars bewaarde stukjes van de schildering op andere muurdelen blijkt dat de figuur onderdeel heeft uitgemaakt van een grotere schildering, waarin meerdere figuren in een landschap waren geplaatst.
De voorstelling laat zich niet gemakkelijk duiden. Nog afgezien van het feit dat we niet weten of het om een mannelijke of vrouwelijke heilige gaat, geven ook de andere aanwijzingen niet veel houvast. De kostbare kleding lijkt te wijzen op een koning of bisschop. Maar die duiding, gecombineerd met de hostie en de zak, leidt niet direct naar een bekende heilige.
In tegenstelling tot de florale motieven, de bloem- en wijnranken, komen figuratieve voorstellingen zelden voor in de wandafwerkingen van de Bossche huizen. Daarom is ieder fragment, hoe zeer geschonden ook, de moeite van het onderzoeken waard. Ontluisterend is het gegeven dat een groot deel van deze schildering juist voor de ontdekking is weggebroken. Het bewijst eens te meer dat de middeleeuwse Bossche woonhuizen nog lang niet alle geheimen hebben prijsgegeven en dat we steeds alert moeten blijven. Bij iedere relatief eenvoudige winkelverbouwing als deze kunnen nog onvermoede schatten ontdekt worden!

Nieuws van de Boschboom

April wordt voor De Boschboom een volop bloeiende lentemaand. Op woensdagavond zes april start in De Azijnfabriek aan de Bethaniestraat om acht uur *Het Grôôt Bosch Dictee*. In een ouderwetse klasopstelling worstelen de liefhebbers en kenners van onze stadstaal zich dan, mopperend en zuchtend, door een ongetwijfeld weer hilarische tekst van hoog niveau. De winnaar wacht de felbegeerde *vètlere medalje* en eeuwige plaatselijke roem. Vooral de discussies na afloop zijn altijd weer meeslepend en hoogoplopend! Eenieder is welkom als schrijver, toehoorder of combattant buiten mededinging.
Op dinsdagmiddag twaalf april houdt Ed Hoffman, om 14.30 uur in de Verkadefabriek, een lezing met als titel: *Hoezo, deze Sint-Jan*? Wat heeft er allemaal, waar vandaan, bijgedragen aan de huidige vorm van de grijze kathedraal, deze parel van de Brabantse Gotiek? En wat zijn eigenlijk de kenmerken van die Brabantse Gotiek, als ze al bestaat? Met behulp van plattegronden, schema's en foto's wordt in deze lezing een poging gedaan om de doopceel te lichten van onze grootste Bossche trots. Leden van de Boschboom hebben, mits tijdig aangemeld, natuurlijk gratis toegang. Voor niet-leden zijn vanaf vier april kaarten à vijf euro verkrijgbaar aan de kassa van de Verkadefabriek.
Zaterdag zestien april volgt er een excursie naar Mechelen om daar, onder leiding van deskundige gidsen, een ander hoogtepunt van de Brabantse Gotiek, *de Romboutskathedraal*, te gaan bekijken. Bovendien wordt dan, in het oude centrum, de gerenommeerde *Koninklijke Manufactuur van Wandtapijten De Wit* bezocht in het vijftiende-eeuwse Refugiehuis van de Abdij van Tongerloo.
Op donderdagavond 21 april, tenslotte, houden we onze jaarvergadering om 19.00 uur in de Van Akenzaal van het Jheronimus Bosch Art Center. Vanaf acht uur zal mevrouw Cornelissen-Van de Steeg daarna met een presentatie *Met Bosch Verweven* ingaan op de bijzondere collectie wandtapijten van de Poolse gebroeders Mierzejewski. Deze, met een speciale techniek geweven, kolossale tapijten tonen pakkende details uit de werken van Jheronimus Bosch. Mevrouw Cornelissen-Van de Steeg studeerde in Nijmegen af op het fascinerende verhaal van deze collectie, en is sindsdien verbonden aan het Art Center.
De Boschboom zal, kortom, in april weer prachtig in bloei staan!

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Aanvulling archief Atletiekvereniging o.s.s.-vo10, ca. 1965-2000, 2,5 m
- Stukken betreffende de bouw van het Carolusziekenhuis en het zusterhuis van het GZG, 1958, 1972, 0,3 m
- Archief ziekenomroep ORVA, 1968-2007, 2 m
- Register verhuur van paarden, rijtuigen, auto's en touringcars van de fa. Louis Putters, 1933-1936, 0,1 m
- Collectie burgemeester Van Zwieten, foto's en boeken, 1977-1988, 2 m
- Aanvulling collectie F.J.M. van de Ven, boeken, documentatie en foto's, voornamelijk 19e en 20e eeuw, ca. 2 m
- Kaartje plan stadsuitbreidingen Den Bosch ca. 1917 en twee gedrukte keuren eind 18e eeuw, geschonken door hr. J. Kwantes
- Ca. 130 glasnegatieven uit het Sint-Jansarchief met beeldmateriaal van de kathedraal, eerste helft 20e eeuw
- Ca. 300 negatieven (in tijdelijke bruikleen ter scanning) van fotograaf J.C. Verkade betreffende: Gipsbeelden van de Sint-Janskathedraal op zolder bij Van der Stokker; Stille tocht van de Stichting Nederlandse Optochtenbond op de eerste open monumentendag in mei 1976; Optocht t.g.v. de verjaardag van Domien van Gent; Opvoering van het toneelstuk Marieke van Nimwegen door Moyes Bosch in mei 1980
- Lied op de Mammoetwet (1968) uitgevoerd door docenten van het St. Janslyceum, tekst met afbeeldingen gegraveerd op glasplaten; en een strip op glasplaten; geschonken door hr. R. Vermeer van de stichting *Fotografie en Film Museum "Lumineus"* te Vught
- Schilderij van de Leonarduskerk door L. van der Kooi, 1972
- Foto van de feestelijkheden bij het 25-jarig regeringsjubileum van Wilhelmina voor het gemeentehuis van Rosmalen, 1923, geschonken door het Haags Gemeentearchief/RKD

Openingstijden

Het Stadsarchief is gesloten op de volgende dagen:
Maandag 25 april (Pasen)
Donderdag 5 mei (Bevrijdingsdag) en vrijdag 6 mei
Donderdag 2 juni (Hemelvaart) en vrijdag 3 juni
Maandag 13 juni (Pinksteren).

De studiezaal is de komende maanden op de volgende zaterdagen geopend:
2 april, 14 mei (opgeschoven), 18 juni (opgeschoven) en 2 juli.

Over grenzen denken

...van drukwerk zodat u in uw dagelijkse communicatie hoogwaardige middelen kunt inzetten in allerlei vormen

...van digitaal drukwerk zodat u kunt werken met kleine oplages of producties op maat, snel geleverd en van hoge kwaliteit

...van fulfilment zodat uw producten in de juiste combinatie, correct en op tijd bij uw klanten aankomen

Biblo van Gerwen DRUKKERIJ

De Grote Beer 10
5215 MP 's-Hertogenbosch

Telefoon (073) 594 47 44
Fax (073) 594 47 55

www.biblovangerwen.nl

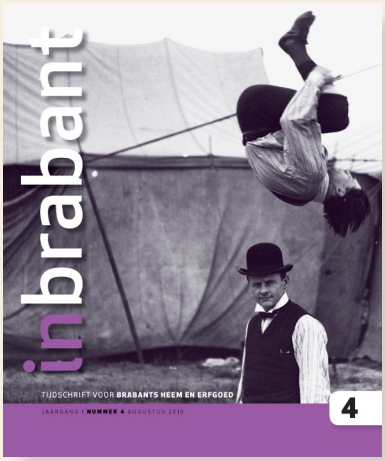
interesse?

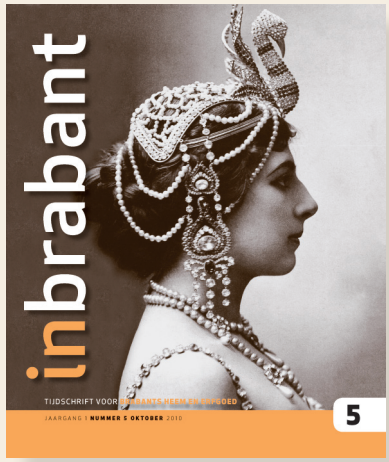
In Brabant toont u het Brabantse erfgoed in al zijn rijkdom én rijkheid. Zes keer per jaar, volledig in kleur en op een wijze die beeldenpracht koppelt aan inhoudelijke verdieping.

3 x voor slechts € 10

Bent u nieuwsgierig naar meer *In Brabant?*

Vul dan snel onderstaande bon in.

Ja, ik neem tot wederopzegging een abonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

- ○ € 24 voor een jaargang van zes nummers
- ○ € 19,50 voor een jaargang van zes nummers, want ik ben lid van de volgende bij Brabants Heem aangesloten heemkundekring:

Ja, ik neem een proefabonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

- ○ € 10 voor drie nummers

Abonnementen kunnen ingaan in het lopende of eerstvolgende kalenderjaar. Berekening geschiedt per kalenderjaar. Wanneer opzegging de uitgever niet uiterlijk 1 december bereikt, wordt het abonnement automatisch voor het nieuwe kalenderjaar verlengd.

Wilt u een abonnement cadeau geven? Neem dan contact op met Erfgoed Brabant via tel. 073 – 615 62 62. Of kijk op www.erfgoed-brabant.nl voor meer informatie.

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Telefoon

Handtekening

Stuur deze bon (of een kopie ervan) in een envelop naar Erfgoed Brabant, antwoordnummer 10032, 5200 VB 's-Hertogenbosch, o.v.v. Tijdschrift *In Brabant* (een postzegel is niet nodig)

Bossche Omroeper, 20 mei 1931...

Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 16

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijkse uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en het Noordbrabants Museum.

Redactie
Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Joris van Dierendonck (hoofdredactie)
Ronald Glaudemans (tekstredactie)
Ed Hoffman
René Kok
Pascal Viskil (beeldredactie)
Greet Welten

Vaste medewerkers
Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Stefan Molenaar
Jos Swanenberg

Redactieraad
Rudie van Eekert
Rolf Hage
Hans Meester
Fiona Zachariasse

Redactieadres en informatie
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen
€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
Schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers
Via de boekhandel of Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Anne-Marie Aarts-Frederix,
telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak
Nika grafische vormgeving, Vught

Druk
Drukkerij Biblo van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright
Stadsarchief 's-Hertogenbosch, maart 2011

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde
Detail van een olieverfschilderij van de Bossche Markt van de hand van Jacques François Carabain. Het gezicht is vermoedelijk rond 1870 gemaakt en is vrij recent door het Noordbrabants Museum verworven. De architectuur is nauwkeurig weergegeven. Dit deel van de Markt, de noordoostzijde, wordt slechts zelden afgebeeld. (Collectie Noordbrabants Museum)

Foto omslag achterzijde
De Sacramentskapel in de Sint-Jan, voorheen de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Een van de foto's van Marc Bolsius in het nieuwe boek over de Sint-Janskathedraal van H. Boekwijt, R. Glaudemans en W. Hagemans.

Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch